

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ФАКУЛЬТЕТ ІНФОРМАЦІЙНИХ І ПРИКЛАДНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ ТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

**БАЛКАНСЬКА СУБРЕГІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:
ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР**

Навчально-методичний посібник

Вінниця 2022

УДК 327:911.6(4-191.2)(072)

I-19

*Затверджено на засіданні кафедри політології та державного управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 5 від «14» грудня 2022 р.)*

Рецензенти:

О. А. Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

М. А. Польовий, доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса.

I-19 Балканська субрегіональна підсистема міжнародних відносин: історико-політичний вимір / укладач: О. П. Іваницька. ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 156 с.

Навчально-методичний посібник розроблено на основі програми з курсу «Регіональні системи міжнародних відносин». Містить тексти лекцій, тематику та плани семінарських занять, завдання та рекомендації для самостійної роботи, тематику рефератів і доповідей, методичні рекомендації для написання рефератів, списки рекомендованої літератури.

Навчально-методичний посібник розроблено для здобувачів вищої освіти спеціальності 052 «Політологія».

УДК 327:911.6(4-191.2)(072)

© Іваницька О. П., 2022

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2022

ЗМІСТ

Вступ	4
<i>Тема 1.</i> Провідні теоретичні, методологічні та прикладні основи аналізу регіональних та субрегіональних аспектів міжнародних відносин.....	7
<i>Тема 2.</i> Балкани як геополітичний феномен.....	36
<i>Тема 3.</i> Балкани в історичній ретроспективі	50
<i>Тема 4.</i> Балкани у Вестфальській і Віденській системах міжнародних відносин.....	56
<i>Тема 5.</i> Югославські землі у Віденській та Версальсько- Вашингтонській системах міжнародних відносин (перша половина ХХ століття).....	68
<i>Тема 6.</i> Балкани в роки блокового протистояння	81
<i>Тема 7.</i> Югославська криза у Ялтинсько-Потсдамській та постбіполярній системах міжнародних відносин кінця ХХ – початку ХХІ століття	113
<i>Тема 8.</i> Косовська криза, проекти її розв’язання: регіональний та геополітичний виміри та наслідки	125
Тематика і плани семінарських занять.....	140
Тематика написання рефератів та реферування наукових статей ...	143
Рекомендації щодо написання й оформлення рефератів.....	145
Рекомендована література	147
Інформаційні ресурси	155

ВСТУП

Навчально-методичний посібник з курсу «Балканська субрегіональна підсистема міжнародних відносин: історико-політичний вимір» передбачає дві форми навчання – аудиторну і самостійну. Остання має на меті не лише закріплення інформаційно-аналітичного матеріалу, представленого викладачем, а й поглиблення отриманих знань чи розширення кола питань, логічно включених у тему. Години, виділені на самостійну роботу, є невід’ємною складовою програми курсу, тому завдання, наведені після планів семінарських занять, обов’язкові до виконання. Самостійна робота здобувачів передбачає: вивчення наукової монографічної літератури, в якій досліджується тема курсу; студіювання наукових статей відповідної тематики; роботу з мемуарами відомих політиків і дипломатів; опрацювання довідкової літератури (енциклопедичних видань, словників тощо).

Готуючи реферат, доповідь на семінар або виступ на засідання «круглого столу, необхідно виходити з того, що ґрунтована підготовка питання передбачає використання як найсучаснішої літератури, так і найважливіших джерел. Підбір наукової літератури розпочинається з каталогу (алфавітного, якщо відомий автор або назва монографії, систематичного, коли пошук необхідно здійснювати у відповідній галузі науки).

Конспектуючи рекомендовану або визначену самим здобувачем літературу, необхідно відбирати ключові моменти кожної праці. Вибір форми конспектування, стислий виклад тексту, розширений план чи запис основних тез здійснює здобувач чи магістрант. Проте у будь-якому разі насамперед необхідно занотувати вихідні дані роботи: прізвище автора, його ініціали, назву праці, місце видання і назву видавництва, рік видання і загальну кількість сторінок. Під час написання конспекту бажано також зазначати на полях номер сторінки, звідки взято ту чи іншу цитату, тезу.

До джерел із зазначеної проблематики відносять міжнародні договори, визначені в державних документах та основних напрямках зовнішньої політики держав, мемуари політичних, культурних, релігій-

них діячів та дипломатів, виступи сучасних політиків, газетний матеріал, довідкова література тощо. Всі названі різновиди джерел містяться або у надрукованих збірниках документів, або у періодичній пресі, зокрема в газетах.

Зауважимо, що пошук літератури у тому разі, коли здобувач чи магістрант сам пропонує тему виступу чи реферату, може бути прискорений, якщо використовувати спеціальні довідкові видання. Йдеться про „Літописи книг” (щомісячний державний бібліографічний показник, який дає поточну інформацію про книги, брошури, що виходять в Україні), „Літописи журнальних статей” (виходять двічі на місяць і містять покажчик з описом статей у різних журналах за галузями наук), „Літописи газетних статей (виходять двічі на місяць), а також „Літописи авторефератів дисертацій”, щомісячні реферативні журнали „Політика. Політичні науки”. Останні надають систематизовану реферативно-бібліографічну інформацію (на основі книг, брошур, журналів, бюлетенів та збірників, які видаються в Україні) з питань, що стосуються політичних подій і процесів на міжнародній арені.

Працюючи з документальними джерелами, здобувач навчається вичленовувати необхідну для нього інформацію, аналізувати й систематизувати її. Поступово формується власний погляд на проблему. Його аргументований виклад на практичних заняттях є особливо цінним, оскільки є доказом творчого підходу до вирішення поставленого завдання.

Письмово підготовлена робота супроводжується посиланнями на джерела та літературу в самому тексті та загальними списком використаної літератури в кінці його. У разі, якщо посилання не посторінкові, а наведені після основного тексту, загальний список літератури не є обов'язковим. Автор усного повідомлення здійснює огляд літератури на початку свого виступу. Здобувач повинен достатньо вправно користуватися персональним комп'ютером. Робота з матеріалами „Інтернету” дає можливість отримувати найновішу інформацію з різних галузей науки.

Під час написання навчально-методичного посібника автор максимально враховувала всі вимоги стандарту вищої освіти за спеціаль-

ністю 052 «Політологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Курс вміщує: тематику та зміст лекцій, тематику семінарських занять, тематику контрольних робіт, рефератів та доповідей, завдань, що можуть бути використані на модульних контрольних роботах, список літератури.

Навчально-методичний посібник розроблено для здобувачів вищої освіти спеціальності 052 „Політологія”.

ТЕМА 1
ПРОВІДНІ ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ
ТА ПРИКЛАДНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ РЕГІОНАЛЬНИХ
ТА СУБРЕГІОНАЛЬНИХ АСПЕКТІВ
СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ПЛАН

- 1. Регіоналізація: провідні наукові підходи.*
- 2. Регіони та регіональні підсистеми міжнародних відносин: дефініції, критерії виокремлення та особливості.*
- 3. Глобалізація, сучасні міжнародні відносини та держави-нації: проблема взаємодії та взаємовпливу.*
- 4. Цивілізації світу та особливості цивілізаційного підходу до регіонального виміру сучасних міжнародних відносин.*

Завдання для самостійної роботи:

1. З'ясуйте типологію регіонів, критерії їхнього виокремлення у сучасній міжнародно-політичній науці.
2. Поясніть, як співвідносяться терміни: „регіон”, „міжнародно-політичний регіон” і „глобальний регіон”.
3. З'ясуйте критерії виокремлення регіональних підсистем сучасних міжнародних відносин.
4. Вкажіть на позитивні та негативні сторони різних видів диференціації світового простору і різних підходів до виокремлення регіонів світу.
5. З'ясуйте сутність моделі конгруентності і розривів О. Янга та її роль у вивченні регіональних підсистем міжнародних відносин.
6. Проаналізуйте запропоновані Б. М. Рассетом критерії для визначення типів регіонів та регіональних підсистем.
7. З'ясуйте особливості концепції та проблему критеріїв виокремлення регіональних підсистем за Міхаелем Брічером та Патріком Джеймсом.
8. Розкрийте сутність теорії регіональних комплексів безпеки Б. Бузана й О. Вівера та їхнє значення для виокремлення регіональних підсистем міжнародних відносин.

9. Визначте типи регіональних комплексів безпеки та їхню структуру за Б. Бузаном та О. Вівером.

10. Вивчіть особливості взаємозв'язку понять „регіональний комплекс безпеки”, „регіональний комплекс”, „регіональна підсистема”, „регіональний порядок”, „глобальний регіон”, „регіон”.

11. Охарактеризуйте провідні підходи дискусій про методологію дослідження регіонів світу.

12. Чому регіональний вимір міжнародних відносин є в сучасних умовах самостійним рівнем теоретичного та прикладного аналізу у міжнародно-політичній науці?

13. Проаналізуйте дослідницькі погляди на функціонування регіональних підсистем міжнародних відносин.

14. Проаналізуйте провідні наукові підходи неореалізму, неолібералізму, неомарксизму і постмодернізму щодо регіоналізації.

15. Визначте, які теоретичні підходи стали основою для формування теорій „нового” регіоналізму?

16. Вкажіть принципову відмінність теорій „нового” регіоналізму і попередніх досліджень.

17. З'ясуйте сутність проблеми взаємодії та взаємовпливу глобалізації, сучасних міжнародних відносин та роль і місце держави-нації як провідного актора міжнародних відносин.

18. Охарактеризуйте особливості цивілізаційного підходу до регіонального виміру сучасних міжнародних відносин.

19. Проаналізуйте сутність вірогідних сценаріїв політичних відносин між цивілізаціями у XXI сторіччі.

Прямий зв'язок між глобальними проблемами міжнародних відносин і новими тенденціями, обумовленими трансформаційними регіональними процесами (зміна воєнно-політичної сили, економічної потуги, конфесійні конфлікти і проектування політичного, цивілізаційного та конфесійного впливу), які в окремих випадках можуть навіть переформатувати глобальний рівень відносин, є очевидним. Тому у сучасному світі регіон може стати провідником наднаціональної ідентичності та інтеграційної політики чи національної (націоналі-

стичної) політики і дезінтеграційної політики й антиглобалістських рішень, тобто регіон може виникнути як особлива просторово-часова конструкція відповідної регіональної іпостасі світового порядку, а варіанти обґрунтування регіонального простору (зокрема і геополітичні, геоекономічні та етноконфесійні) містяться в концепціях суверенітету, безпеки, зміцнення чи ослаблення етнічних начал, проповідування чи відкидання релігійної винятковості. Зміст і спрямованість еволюції цих понять сьогодні жваво (а інколи і жорстко) дебатуються у світовій науці про міжнародні відносини.

Регіон як фрагмент глобального соціуму здатний інтегрувати, розмежовувати, розподіляти, організовувати і трансформувати, тобто наповнювати абстракцію глобальної взаємозалежності реальним змістом. Отже, взаємодія макрорегіонів Східної Азії, Близького Сходу, Африки, Океанії, двох Америк і Європи підтримує наявність глобального рівня, проте цей же процес чітко вказує на втрату окремими суб'єктами міжнародних відносин монопольної функції у формуванні світового порядку. Це і визначило політичний інтерес як до територій, так і до просторових зв'язків, концептуалізованих у розмаїтих проєктах локальності, національного суверенітету, наднаціональності, транс-регіоналізму.

Актуальність питання регіональних і субрегіональних підсистем обумовлена також найновішими трендами сучасних міжнародних відносин – глобалізацією, регіоналізацією і фрагментацією. Відразу зауважимо, що саме поняття регіону, як і питання конкретного поділу світу на регіональні та субрегіональні підсистеми, залишаються дискусійними. Ще недавно, коли світ аналізувався у категоріях біполярної взаємодії чи двох центрів і двох типів периферії, підпорядкований характер регіональних і субрегіональних підсистем не викликав суперечок, оскільки все було підпорядковано логіці глобального біполярного протистояння та наукової проблематики. Після розпаду біполярної структури відносин ситуація ускладнилась і виникли питання, на які наразі не маємо однозначної чи цілком конкретної відповіді. Серед них, наприклад, таке: якщо біполярна система зникла, що прийшло їй на зміну? Отже, ми не можемо однозначно сказати, яка система

міжнародних відносин сьогодні існує, то чи коректним виглядає твердження, що світ розпався на відносно компактні територіально-економічні регіони та субрегіони і що не функціонують загальні закономірності міжнародних систем, а натомість маємо тільки поєднання мега-регіонального і субрегіонального рівнів взаємодії?

У цьому контексті виникають інші питання: які критерії застосувати до регіоналізації світу в умовах нинішнього перехідного періоду; які частини світу вважати регіонами і регіональними підсистемами, а які субрегіональними?

Термін „регіон” (замість район) був запроваджений у політичній лексиці ще у 1970-х роках. Його фундаторами стали американські політологи Л. Канторі та С. Спігела, які визначали регіон як район світу, що охоплює географічно близькі держави, які утворюють у міжнародних справах взаємопов’язані об’єднання. Щоправда, незважаючи на доступність і зрозумілість, ця дефініція виглядає одномірною і винятково географічно детермінованою, оскільки країни, як відомо, об’єднуються і за іншими параметрами, а саме: економічними, політичними, військовими, ідеологічними, культурними тощо.

Разом із появою терміна „регіон” було запропоновано низку критеріїв його виокремлення:

1. Регіони однорідні в соціальному й культурному сенсі, тобто складаються з держав із подібним соціально-політичним ладом та культурою.

2. Регіони, як група країн, перебувають у політичній взаємозалежності і об’єднані у систему національних та міжурядових політичних інституцій.

3. Регіони є економічно взаємозалежні, що проявляється у розвитку внутрішньорегіональної торгівлі та кооперації.

Зрозуміло, що ідеальний варіант визначення регіону був би за збігу всіх вище перерахованих критеріїв, що рідко трапляється. Навіть Європа не є регіональною цілісністю, оскільки ділиться, окрім інших регіонів, на Західну та Східну.

Пошуки критеріїв виокремлення регіонів тривають. Зокрема, „Хартія регіоналізму”, прийнята парламентом Європейського Союзу

у 1988 році, визначає регіон як гомогенний простір. Водночас його гомогенність встановлюється на підставі таких критеріїв: фізико-географічна спільність; етнічна, мовна, конфесійна чи культурна єдність населення; спільне минуле, господарська взаємопов'язаність. Безперечно, історія пропонує нам небагато таких регіонів, яким би були притаманні усі зазначені критерії. Однак поєднання всіх цих критеріїв створює неповторну регіональну ситуацію і можливість чіткого визначення меж регіону.

Переходимо до дефініції. Земну поверхню можна розділити на множинну кількість територій (регіонів) – визначених сегментів різного розміру. Регіон, на відміну від території, являє собою сукупність взаємопов'язаних явищ, які визначають його межі. У спеціальній літературі виділяють понад 50 категорій регіонів, які належать до різних сторін фізичного, біологічного чи соціального середовищ і які визначаються на основі конституційних ознак. Останні варіюються у досить широких межах і виокремлюються залежно від використання одного чи кількох ознак (однокритеріальний чи багатокритеріальний метод) регіоналізації, характеру структури і внутрішніх зв'язків тощо.

Універсального, тобто загальноприйнятого, визначення терміна „регіон”, його критеріїв та параметрів не існує. Тлумачення цього поняття залежить від підходу до його аналізу та інтерпретації, тобто від спеціальних наукових методів, якими оперує та чи інша сфера наукових знань. Наприклад, існують економічне, культурологічне, політологічне, геополітичне, філософське, адміністративно-правове та інші визначення цієї дефініції. Отже, маємо чимало варіантів прикладної класифікації регіонального поділу світу.

Загалом поняття регіону є багатозначним.

По-перше, цей термін стосується як поділу простору всередині країни (адміністративно-юридичне розуміння регіону частково синонімічне поняттю „район”), так і поділу світового простору (зовнішньополітичне чи міжнародно-політичне розуміння регіону).

По-друге, регіон може визначатися за групою ознак (наприклад, ландшафтний регіон, в ідентифікації якого поєднуються кілька факторів: кліматичний, гідрографічний, ґрунтовий тощо) або ж за базо-

вою функцією (географічні, економічні, геополітичні, соціокультурні регіони).

Врешті-решт, регіон – це унікальна, повсякчас змінювана ситуація, суб'єкт, який сам себе вибудовує внаслідок надскладних ігор коаліцій та груп країн, цінностей, норм, потреб. Причому система цих рамок відкрита і специфічна для кожного регіону. Регіони об'єднують людей і доповнюють один одного, тобто співіснують. Регіон – це, безумовно, соціально-політичний конструкт.

Регіон (дослівно від лат. regio – область, район), який асоціюється з певною територією країни або кількох країн з більш чи менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі поєднання комплексу природних ресурсів із відповідно сформованою матеріально-технічною, виробничою та соціальною інфраструктурою, а також своєрідністю соціально-політичних та культурних умов.

Для запобігання плутанини зазвичай говорять про регіон у вузькому і широкому сенсі слова. Регіон (у вузькому розумінні) – це особливий тип території (акваторії), яка характеризується специфічною цілісністю, велика територіальна одиниця. У цьому значенні регіон адекватний району. Виділяються природні, політичні, економічні та інші регіони.

Регіон (у широкому розумінні) – це певна територія, що репрезентує собою складний територіально-економічний і національно-культурний комплекс, який виокремлюється ознаками багатоманітних і взаємозв'язаних явищ, віддзеркалених у специфічній однорідності географічних, природних, економічних, соціально-історичних, національно-культурних умов.

Загалом під назвою „регіон” відомі такі політичні одиниці: мікрорегіони, (тобто регіони всередині однієї держави: провінції, області), федеральні землі, кантони, райони, департаменти тощо (регіони у Франції, федеральні землі в Німеччині, наприклад, Баден-Вюртемберг, області в Італії – Ломбардія та Іспанії – Каталонія, кантони у Швейцарії, в Канаді – Онтаріо і Квебек). У 1980-ті роки була сформована концепція „Європи регіонів”, радикальний варіант якої передба-

чав зникнення національної держави як проміжної ланки між регіонами і Європою загалом. У цій же концепції, але поміркованого характеру, національна держава зберігається як середній рівень системи „мікрорегіони–держава–макрорегіон”. Сепаратистські та іредентистські рухи (баски, корсиканці, британські ірландці-католики) схвально поставилися до радикальної версії мікрорегіоналізації Європи. Найновіший і найбільш реалістичний підхід концепції „Європи регіонів” передбачає формування „триступеневої” Європи: регіон–національна держава–Європейський Союз, у якій кожен рівень наділений відповідними повноваженнями на основі принципу субсидіарності. Отже, регіони набувають усе більшого економічного й політичного значення. Проте національна держава зберігається як найсерйозніший механізм забезпечення інтересів своїх громадян.

На початку 1990-х років європейські регіони сформулювали головні вимоги щодо трансформації європейського політичного простору у бік врахування його регіонального виміру. Зокрема, Маастріхтський договір враховує вимоги територіальних спільнот (не тільки регіональних, а й місцевих). Наприклад, створено новий інститут – „колективний голос” територій – Комітет регіонів, регіони федеративних держав отримали право представляти свої держави у Раді міністрів ЄС. Важливим каналом для лобювання регіональних інтересів є Асоціація європейських регіонів.

Транскордонні регіони – це мікрорегіони, які охоплюють кілька держав. Суб’єктами транскордонної співпраці є органи місцевого самоврядування та місцеві адміністрації. Перший транскордонний регіон був створений у 1976 році у складі регіонів Бельгії, ФРН та Нідерландів (регіон „Маас-Рейн”). Нинішні приклади єврорегіонів: „Буг” (Брестська область Білорусі, Польща, Україна) чи „Німан” (Гродненська область Білорусі, Польща, Литва, частина Калінінградської області Росії). У Південно-Східній Азії транскордонними регіонами є так звані „трикутники росту”, які є природними економічними регіонами. У Південній Африці транскордонні регіони називають „просторовими ініціативами розвитку” чи „коридорами розвитку” (наприклад, коридор розвитку Мапуто). Інколи ініціаторами формування транскордонних

регіонів є приватні фірми, як це сталося зі створенням такого регіону вздовж кордону США і Мексики під неформальною назвою „Текс-Мекс”.

Макрорегіони – це міжнародні регіони чи регіони світу, які складаються із багатьох держав і які є основним об’єктом аналізу регіональних аспектів сучасних міжнародних відносин. Зарубіжні науковці пропонують визначення макрорегіону як групи географічно близьких і взаємопов’язаних держав, які усвідомлюють свою єдність. Детальніше про макрорегіони йтиметься далі. Зауважимо, що єдиної схеми регіонального поділу світу не існує.

У світовій політиці спостерігаємо одну тенденцію, яка полягає у тому, що при зменшенні державного суверенітету зміцнюються окремі регіони. Внаслідок цього процесу виникла навіть думка про те, що на середину ХХІ століття такі держави, як Німеччина, Італія, США, Японія, перестануть бути цілісними соціоекономічними і політичними утвореннями. Натомість на економічній і політичній сцені виступатимуть такі окремі регіони, як графство Орандж у Каліфорнії, Осака в Японії, район Ліона у Франції, Рур в Німеччині, Квебек у Канаді, цілісність яких базуватиметься на господарських зв’язках та економічній доцільності.

У зарубіжному регіонознавстві для характеристики регіональних підсистем міжнародних відносин пропонують використовувати поняття „міжнародно-політичний регіон, – як відносно самостійну підсистему міждержавних відносин, об’єднаних передовсім спільністю визначених, притаманних саме цьому регіону, політичних проблем і відповідних їм відносин (або як сукупність явищ міжнародного життя, які відбуваються у певних територіально-часових координатах, об’єднаних спільною взаємообумовленою логікою.

Вирізняють два види таких регіонів: транснаціональні і транскордонні. Транскордонні регіони охоплюють держави, пов’язані в політичному чи економічному сенсі, або такі, що мають подібність за соціально-культурними та / або етнорелігійними ознаками (соціально-культурні регіони). Ці регіони виникають у процесі співпраці адміністративно-територіальних і муніципальних утворень. Елементами

транскордонного регіону стають ті самі складові, які характерні для регіону загалом: господарюючі суб'єкти, соціально-територіальні, етно-територіальні і геодемографічні спільноти, населені пункти, соціоєко-системи, органи управління територіями. Сукупність кожного із цих видів елементів може бути основою формування галузевих регіонів: економічних, соціальних, політичних, етнічних, геодемографічних то-що. Для них характерні ті самі компоненти і види зв'язків, що й для регіонів загалом, однак характер дій та зв'язків має істотні відмінно-сті, які залежать від рівня проникності кордонів.

Транскордонний регіон характеризується здебільшого двома видами акторів: це господарюючі суб'єкти й органи управління територією – владні структури різних країн. Ознаками транскордонного регіону є: неперервність територій, тобто можливість прямого транспортного сполучення; наявність органів управління, представлених у різних формах і з різними функціями; тісні економічні зв'язки суб'єктів, що знаходяться в регіоні; тісні соціальні зв'язки (у галузі культури, спор-ту, освіти, науки); наявність спільної або скоординованої інфраструк-тури (наприклад, транспортної, енергетичної); у деяких випадках – спільні: історичне минуле та етнічна ідентичність.

Транснаціональні регіони часто формуються на основі спільних політичних інтересів, насамперед для гарантування воєнної безпеки (як-от НАТО, ОБД); для узгодження і декларування подібності полі-тичних позицій у міжнародних стосунках (наприклад, Ліга арабських держав, Організація Африканської Єдності). Європейський Союз пере-конливо демонструє ефективність створення транснаціональних регіо-нів на основі формування єдиного економічного простору, що посилює політичну єдність ЄС і сприяє появі елементів соціально-політичної спільності. Суб'єктами, які утворюють транснаціональні регіони, ви-ступають держави. Вирішальним фактором їх створення є значною мірою спільність політичних та економічних інтересів.

Останніми роками зарубіжні науковці-міжнародники оперують поняттям „глобальний регіон”, тобто розглядають основоположну ка-тегорію „регіон” у розширювальному сенсі і як частину світового трансрегіонального простору, диференційованого і сегментованого за

відповідними принципами (не завжди і необов'язково географічним, як у макрорегіонів) й одночасно взаємозв'язаного, і як учасника світополітичних процесів як єдиного цілого.

Отже, глобальний регіон, на думку цих науковців, – це структурований простір, основними характеристиками якого є як традиційні фактори (географічний, історичний, цивілізаційний і культурний), так і нові фактори епохи постмодерну (мережевий, комунікаційний, віртуальний тощо). На нашу думку, це визначення виглядає найбільш оптимальним у контексті сучасних світових реалій.

Позитивними факторами, які сприяють утворенню макрорегіонів, чи глобальних регіонів, є: 1) повна або часткова економічна взаємодоповнюваність у макрорегіоні, коли компліментарна взаємозалежність загалом перевищує конфліктну, тобто в регіоні існує економічна взаємозалежність і взаємодоповнюваність і відбувається суттєве зближення економічних інтересів; 2) започаткування і розвиток інтеграційних економічних процесів, коли частка торговельного обігу країн одна з одною наближається до половини загального торговельного обороту. Всі регіональні організації (від формату АСЕАН+ до Східноазійського співтовариства) переслідують мету зниження тарифів у внутрішньорегіональній торгівлі і зняття обмежень на імпорт аж до утворення зони вільної торгівлі (НАФТА і ЄС давно сформували єдині ринки); 3) рух у бік валютно-фінансової інтеграції. В НАФТА як такою виступає світова валюта долар, ЄС запровадив єдину регіональну валюту – євро, яка частково виконує обмежені функції „запасної” світової валюти, обговорювалось і питання про єдину азійську валюту (акю) на базі єни чи юаня, але воно не перейшло у практичну площину як недостатньо назріле. Інші макрорегіони наразі не розглядають питання такого роду, хоча можливість створення „золотого динара” як регіональної валюти країн Близького Сходу також обговорювалася спеціалістами; 4) нові форми кооперації; 5) виступи великих чи найбільших держав макрорегіонів за розширення економічної співпраці в межах макрорегіону (МЕРКОСУР, БРІКС, ССАДПЗ, ШОС, АСЕАН+ тощо); 6) відповідна культурно-цивілізаційна близькість країн регіону та їхня відмінність від інших макрорегіонів. Цивіліза-

ційне поле, на якому здійснюється соціально-економічний розвиток у різних регіонах, більш розлого – від індивідуалізму, основи західної спільноти, до колективізму, властивого традиційній східній спільноті, з існуванням великої кількості проміжних варіантів; 7) поява в макро-регіоні теоретичного обґрунтування специфіки розвитку держав макро-регіону як цілого (в ЄС існує єдина економічна політика, загальне розуміння основ внутрішньої політики, формується єдина зовнішня й оборонна політика); 8) спонтанне формування і цілеспрямоване конструювання регіональної ідентичності (європейці її давно сформували, в інших макрорегіонах вона перебуває на різних стадіях формування).

Отже, відзначимо багатозначність та еластичність категорії „регіон”. Багатозначність цього поняття спричинена тим, що спеціалісти різних фахових дисциплін застосовують при його визначенні різні підходи та критерії – географічні, економічні, культурні тощо. Водночас до іманентних ознак регіону необхідно віднести такі: 1) наявність території, яка має свою специфіку, тобто те, що відрізняє її від інших територій; 2) існування певної єдності між елементами цієї території, які у такий спосіб забезпечують її цілісність.

Загалом зауважимо, що членування світу на регіони є досить спірним. Візьмемо для прикладу регіон Південно-Східної Азії (ПСА) у традиційному географічному сенсі, яка складається з 10 країн (Бруней, В’єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М’янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни). Синонімом цього регіону може бути АСЕАН (Асоціація країн Південно-Східної Азії, створена 1967 року). Двічі розширювалась і тепер складається з вище перерахованих 10 країн ПСА. Водночас більшість спеціалістів радять застосовувати щодо Південно-Східної Азії термін „субрегіон”, оскільки ПСА в географічному сенсі є частиною двох більших таксонів: Азії та Східної Азії (таксон – це територіальна одиниця в географічних дослідженнях, яка має специфічні кваліфікаційні ознаки).

За ієрархічним принципом розрізняють макрорегіони – Азія, Африка, Європа, Австралія, Океанія; мезорегіони (середні регіони) – Центральна, Північна, Південна Америка, Європа, Австралія й Океанія, Південно-Східна, Південна, Центральна Азія; субрегіони – з по-

ділом Європи на Північну, Східну, Центральну і Південну; Америки – на Північну, Центральну і Південну і т. д.

Крім суперечок про кількість регіонів, виникає питання і про приналежність тих чи інших територій до регіонів. Найскладнішим є пропонування поділ на мезорегіони і субрегіони в Азії. Наприклад, Афганістан одні відносять до Південної Азії, інші – до Близького і Середнього Сходу. Так само начебто споріднені поняття Близький Схід і Південно-Східна Азія не збігаються: Єгипет і Судан традиційно також відносять до Близького Сходу.

За історико-культурними параметрами виділяють відповідні регіони: китайський, корейський, в'єтнамський (В'єтнам, Лаос, Камбоджа), індійський (Індія, Непал, Бутан, Шрі-Ланка), індоіранський (Пакистан, Афганістан, Іран, Таджикистан), тюркський, арабський, російський (Росія, Україна, Білорусь; в іншій інтерпретації – 12 країн СНД), європейський (із 13 держав), північноамериканський, латиноамериканський, африканський. Інколи в літературі йдеться про культурні регіони, які формуються на базі спільної ідентичності і понад межі державних кордонів: „слов'янський світ”, „арабський світ”, „іберійська цивілізація”. Щоправда, з погляду геополітики регіону „слов'янський світ” не існує, оскільки він репрезентує лише культурне явище, не інституалізоване політично й економічно. Зате „арабський світ” інституалізований політично і частково економічно в особі Ліги арабських держав та підконтрольних їй організацій.

По-іншому виглядатиме членування світу на регіони за культурно-релігійним критерієм. До культурно-релігійних макрорегіонів зазвичай відносять: конфуціансько-буддійський, індуїстський, мусульманський, православний, західнохристиянський, латиноамериканський, африканський, тихоокеанський.

Зрозуміло, що окремі країни можуть входити – за різними критеріями – не в один, а навіть два або три регіональних кластери. Так, наприклад, було з Росією та СРСР, які не просто займали проміжне місце між Європою та Азією, але територіально належали до різних культурно-історичних і культурно-релігійних регіонів – мусульманського, тюркського, конфуціансько-буддійського, західнохристиянського тощо.

Підсумовуючи, наголосимо на тому, що найскладнішим в аналізі регіонів є визначення їхніх просторових кордонів, які сьогодні досить довільні та суб'єктивні.

Ще у 1990-ті роки та на початку нового століття серед зарубіжних політологів та міжнародників активно обговорювалося питання про характер нового етапу міжнародних відносин, яке містило параметри полносності, і, відповідно, лідерства, структури і середовища міжнародної взаємодії. Критичному збагненню піддавалася також проблема не тільки послідовної зміни конкретно-історичних порядків міжнародних відносин, а принципово інших процесів, суть яких полягала у переході від міжнародних відносин до світополітичних, модифікації Вестфальської системи в її широкому значенні як „політичної системи сучасного світу”, трансформація ролі держави й одного з її провідних атрибутів – суверенітету, нівелюванні кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Сьогодні всі зазначені проблеми, не втративши своєї актуальності, сформували загальну панораму аналізу іншого значущого феномену: появу так званих „регіональних світів”, тобто диверсифікації міжнародних процесів у зв'язку із формуванням більш взаємопов'язаних регіональних просторів (за іншою термінологією – „регіональних комплексів” чи „інтегрованих акторів світової політики”), які по-своєму переломлюють глобальні процеси і генерують специфічні типи міжнародної взаємодії, зокрема йдеться про регіональний вимір сучасних міжнародних відносин.

Нагадаємо, що на підставі геополітичного критерію виділяють: глобальний, регіональний, субрегіональний, міжнародно-ситуаційний, груповий і двосторонній рівні міжнародної взаємодії. Глобальний (загальнопланетарний) рівень міжнародних відносин охоплює загальні питання світової політики, пов'язані з проблемами, які більшою чи меншою мірою зачіпають інтереси всіх держав і народів (наприклад, міжнародний тероризм). Регіональний передбачає підсистему міжнародних відносин, яка склалася у великій географічній зоні, що характеризується загальними інтересами держав, які входять у „міжнародний політичний регіон” (політичними, економічними, конфесійними

тощо). Наприклад, європейський, північноамериканський регіони. Субрегіональний рівень представляють локальні групи держав з надто тісними взаєминами і мають свою специфіку стосовно всього регіону загалом (країни Балтійського моря, регіон Північної Європи тощо). Міжнародно-ситуаційний рівень міждержавних відносин характеризується наявністю проблемної ситуації, яка стимулює утворення міжнародно-політичних блоків і коаліцій для розв'язання конфлікту (наприклад, конфлікт в Афганістані чи у Лівії). Груповий рівень являє собою тісну взаємодію обмеженого кола держав, не пов'язаних спільністю географічного розташування, та характеризується наявністю різноспрямованих інтересів (наприклад, НАТО). Двосторонній рівень міжнародної взаємодії передбачає односторонні переговори двох держав із питань зовнішньополітичної співпраці.

Зарубіжні науковці порушили питання про нагальну потребу розмежування універсальних та регіональних проблем міжнародних відносин. Це було пов'язано зі зростаючою тенденцією глобалізації, з одного боку, а також регіоналізацією і регіональною фрагментацією – з іншого. Теоретики-міжнародники наполягали на тому, що окремим міжнародним взаємодіям притаманна певна автономія. Вони акцентували увагу на існуванні автономних закономірностей, обумовлених специфікою (насамперед географічною, територіально-економічною, цивілізаційною, культурною, етнопсихологічною) функціонування компонентів системи, тобто підсистем. Ці більш вузькі (окремі, автономні) закономірності стосуються активності регіональних та субрегіональних підсистем, тобто сукупності своєрідних міжнародних взаємодій, в основі яких містяться спільна географічна та культурно-цивілізаційна приналежність.

Питання про регіональні і субрегіональні підсистеми міжнародних відносин, їхні межі та критерії виокремлення, як і про регіони загалом, дебатуються. Водночас спроби аналітично виділити регіональні простори / регіони / регіональні підсистеми обумовлюються деякими конкретними обставинами.

По-перше, є очевидним, що аналіз цілої низки міжнародних процесів з погляду провідної осі біполярності не дає повної уяви про них,

а самі ці процеси або генеруються зовсім не взаємодією супердержав, або ж мають до цієї взаємодії лише дотичне відношення. Саме тому була запропонована О. Янгом модель аналізу міжнародних відносин, у межах якої завдання науковця полягало у визначенні, який із факторів – відповідності (congruence) чи розриву (discontinuity) глобального і регіонального – домінував у тому чи іншому питанні.

По-друге, аналіз взаємозв'язків всередині того чи іншого регіону дає змогу розширити межі як класичного країнознавства, так і теорії міжнародних відносин, і отримати ширші можливості для компаративного аналізу, зокрема і міжрегіонального, вже у межах глобальних міжнародних відносин та світової політики.

По-третє, аналіз співвідношення глобального, регіонального і національно-локального рівнів дозволяє розгляд тієї чи іншої проблеми у межах наявної системи міжнародних відносин.

Ці підходи дозволяють назвати регіоном територіальну спільноту, яка історично еволюціонує і володіє фізичним змістом, соціо економічним, політичним і культурним середовищем, а також просторовою структурою, відмінною від інших регіонів і регіонально-територіальних одиниць.

У міжнародно-політичних дослідженнях ще у 1960-х роках були спроби створення теоретичної концепції проміжного рівня (регіонального) між рівнем міжнародної системи та національної держави. Так само пропонувалися критерії виокремлення регіональних підсистем міжнародних відносин. Наприклад, вже згадувана політична концепція „політичних розривів” (political discontinuities) О. Янга, американського політолога і соціолога, професора Дартмутського університету, директора Інституту арктичних досліджень та Інституту міжнародного контролю довкілля. Його теорія була відповіддю на парадигми реалістичного підходу щодо міжнародних систем. Як відомо, політичний реалізм класифікує міжнародні системи, їхні структури і конфігурації на основі такого критерію, як кількість найбільш потужних держав – великих держав, взаємодія яких одна з одною визначає характер системи загалом. Тому в епоху холодної війни домінували дослідження, висхідним пунктом яких була біполярність глобальної міжнародної

системи і більш різноманітні (але зазвичай обмежені бі- і мультиполярними моделями) конфігурації регіональних систем. Отже, у системному аналізі домінувала уява, згідно з якою загальна міжнародна система та міжнародні підсистеми становили лишень два рівні аналізу міжнародних відносин.

О. Р. Янг, критикуючи позицію реалістів, зауважив, що їхній підхід веде до звуження системних досліджень міжнародних відносин, оскільки вивчення лише біполярних чи багатополярних моделей загрожує не врахуванню динаміки самої міжнародної системи. Як альтернативу він запропонував власну модель, яка враховує зростаюче взаємопроникнення, з одного боку, глобальних і загальносистемних параметрів міжнародної політики, а з іншої – такого відносно нового у 1960-х роках, але нині значущого фактора міжнародного життя, як існування відносно автономних регіональних зон чи субсистем. Саме тому американський дослідник розробив *model of congruence and discontinuities* – модель відповідності (конгруентності) і різких змін (розривів), яка віддзеркалює взаємовплив глобальних і регіональних владних процесів у міжнародних відносинах.

О. Р. Янг використовує вказані терміни для того, щоб з'ясувати ступінь схожості і різниці в моделях політичних інтересів і владних стосунків між глобальною і регіональними системами і між самими регіональними системами.

У моделі, яку запропонував Янг, деякі актори, як-от наддержави, і низка проблем, як-от комунізм, націоналізм та економічний розвиток, є значущими для всієї міжнародної системи. Водночас регіональні підсистеми мають свої характерні особливості і моделі взаємодії, які можуть їх відрізнити і від глобальної системи, і одна від одної. Це є ті „розриви”, на існування яких звертає увагу американський науковець. Модель розривів покликана сприяти кращому розумінню багатоманітності і складності взаємопроникнення підсистем, досягненню компромісів і можливості для маніпулювання шляхом використання особливостей підсистем, виявленню проблеми несумісності інтересів акторів з інтересами глобальної системи, осмисленню відносин між різними підсистемами і глобальними принципами міжнародної політики.

Підсумовуючи, зауважимо, що чимало позицій О. Р. Янга стосуються біполярного періоду міжнародних відносин, який завершився. Але сьогоднішні проблеми, пов'язані, зокрема, з глобалізацією та регіоналізацією міжнародних відносин, модель конгруентності і розривів не втратили свого значення для характеристики сучасних світових реалій, суть якої полягає в аналізі, з одного боку, всієї системи міжнародної політики, а з іншого – нових, але надто різних один від одного регіональних полів, чи підсистем.

Інший американський політолог Брюс Мартін Рассет пропонує низку критеріїв виокремлення типів регіонів та регіональних підсистем: 1) регіони, які однорідні в соціокультурному плані; 2) регіони, у межах яких держави притримуються однакових політичних позицій (основний критерій цього визначення – однастайне голосування цих держав з того чи іншого питання в ООН); 3) регіони політичної взаємозалежності, в межах якої існують міждержавні і наддержавні органи; 4) регіони економічної взаємозалежності; 5) географічні регіони.

Ґрунтовно і детально підійшли до концепції та проблеми критеріїв виокремлення регіональних підсистем Міхаель Брічер та Патрік Джеймс у своєму дослідженні „Криза та зміни у світовій політиці” (1986). Зокрема, вони вважають, що для існування та виокремлення регіональної підсистеми міжнародних відносин необхідні такі критерії: 1) обмежений масштаб простору, переважно у вигляді географічного регіону; 2) наявність щонайменше трьох одиниць (елементів) підсистеми; 3) визнання з боку інших суб'єктів, що ці учасники підсистеми становлять регіон чи частину глобальної системи; 4) усвідомлення самими учасниками, що вони складають підсистему; 5) нижчий силовий рівень одиниць підсистеми стосовно самої системи; 6) набагато більший вплив змін у глобальній системі на підсистему, аніж навпаки.

Варто наголосити, що охарактеризовані вище підходи упродовж значного часу залишалися периферійними дослідницькими напрямками. До того наприкінці минулого століття їхню маргіналізацію зміцнила ідея, яка взяла гору у політичному дискурсі, про те, що після припинення біполярного блокового протистояння зростаюча глобалізація буде все більше нівелювати різницю між країнами та регіонами.

Також упродовж тривалого часу взаємозв'язок між процесами регіоналізації і проблемами безпеки фіксувався переважно у межах традиційних, воєнно-стратегічних загроз чи у межах аналізу регіональних проєкцій біполярності, тобто виключав економічну сферу і вивчався у межах не міжнародних відносин, а світової економіки. Нагальна потреба компенсувати обмеженість глобальних і окремих підходів до нових регіональних процесів стимулювала розвиток досліджень у напрямі створення концепції регіонального рівня із врахуванням нових комплексних параметрів.

Водночас пошуки пояснення розмаїтого стану сучасного світу у контексті формування нової міжнародної системи міжнародних відносин та її підсистем продовжилися наприкінці 1980-х років британським дослідником Баррі Бузаном, який, переймаючись проблематикою регіональної безпеки Південно-Східної Азії, вперше відзначив тенденцію появи в межах регіональних просторів проблем безпеки і пов'язаних з ними політико-економічних процесів, які спричинялися до *формування регіональних комплексів безпеки – РКБ (Regional Security Complexes, RSCs), тобто групи держав, первинні інтереси безпеки яких тісно пов'язані одна з одною настільки, що їхня національна безпека становить єдине ціле.*

Сама теорія, за словами її авторів, опирається на реалістичну парадигму і глобалістику, що віддзеркалюється в анархічній структурі РКБ, у постулаті про наявність полюсів, між якими відбувається розподіл влади, і у розмежуванні глобального та регіонального рівнів взаємодії. Одночасно ця теорія може застосуватися і у межах ліберальної парадигми, оскільки передбачає можливість домінування відносин співпраці в регіоні. Вона конструктивістська за своєю суттю через те, що одним із центральних пунктів є відносини співпраці–суперництва, чи дружби і ворожнечі (amity–enmity). Б. Бузан і О. Вівер стверджують, що саме регіональний рівень найважливіший для теорії безпеки, оскільки на саме на ньому відбувається більша частина взаємодії між державами через їхню географічну близькість. Регіональний рівень може бути, а може і не бути пріоритетним у тому чи іншому контексті, але водночас він є самостійним рівнем аналізу.

За теорією Б. Бузана й О. Вівера, сучасний світовий порядок віддзеркалюється у такій формулі: 1 плюс 4, в якій існує одна наддержава на світовій арені – США – і чотири великих держави, зовнішньополітичні дії яких виходять за межі відповідних географічних регіонів, але які не мають таких можливостей, як єдина наддержава, – Росія, ЄС, Китай і Японія. Автори теорії регіональних комплексів безпеки особливо наголошують на тому, що однією із цілей її створення є спроба переборення тенденції перебільшення ролі регіональних держав, а також прагнення підкреслити роль локальних факторів під час аналізу того чи іншого регіону.

Так само Е. Лейк і П. Морган спробували пристосувати ідею про регіональні комплекси безпеки до аналізу постбіполярних міжнародних відносин і сконцентрували свою увагу на питаннях регіонального порядку, під яким розуміли модель управління конфліктом у рамках регіонального комплексу безпеки.

У 2003 році ідея „регіональних комплексів” у контексті безпеки була розвинена Б. Бузаном разом зі своїм колегою Оле Вівером у новому дослідженні „Регіони і держави: структура світової безпеки”. Науковці запропонували свій варіант використання концепції регіонального комплексу регіональної безпеки як практичної проблеми макрорегіоналізації в межах всієї міжнародної системи, водночас усвідомлюючи, що у нових умовах неможливо обмежитися лише розглядом виключно військово-стратегічних питань. На їхню думку, цей аналіз може бути подальшою основою для теоретичних концептуалізацій регіонального рівня міжнародних відносин. Водночас Б. Бузан і О. Вівер, усвідомлюючи дуалістичність процесу регіоналізації як сумісного й одночасно протиставного глобалізації, не сформулювали розширеного поняття регіонального комплексу та регіональної підсистеми. Через це регіональний комплекс (у тлумаченні Б. Бузана й О. Вівера – регіональні комплекси безпеки – РКБ) визначався як група одиниць, у межах яких політичне співтовариство формує уяву про той чи інший фактор як про наявну загрозу чи, навпаки, знижує значущість загрози (сек’юритизація / десек’юритизація), чи обидва ці процеси настільки пов’язані між собою, що проблеми безпеки держав

не можуть бути адекватно проаналізовані або вирішені у відриві від регіону. Регіональний комплекс за такого розуміння фактично репрезентує собою вбудовану в політико-економічну структуру макрорегіону комплексно структуровану і змістовну підсистему безпеки та розвитку. Отже, поняття регіонального комплексу безпеки розширилось, оскільки до проблеми безпеки додано проблеми розвитку. Нове, розширене поняття отримало назву регіонального комплексу.

Сек'юритизація – дискурсивний процес, у межах якого політичне співтовариство формує уяву про той чи інший фактор як про значущу загрозу і висловлює заклик до прийняття термінових і виняткових заходів щодо протидії цій загрозі.

Десек'юритизація – дискурсивний процес, у межах якого політичне співтовариство знижує значущість загрози чи припиняє розглядати що-небудь як суттєву загрозу.

Б. Бузан і О. Вівер, як і низка інших дослідників, зазначали, що після завершення холодної війни процеси регіонального рівня проявляються набагато чіткіше. Це створювало підґрунтя для їхнього самостійного теоретичного аналізу на новій стадії узагальнення.

Причинами зміцнення регіональної динаміки конфліктності чи співпраці були: 1) зниження втручання глобальних держав у процеси, які відбувалися в інших частинах світу; 2) процес „розшарування” великих держав, тобто перехід багатьох із них в „легшу” категорію (lite powers), що означало суттєве обмеження їхніх намірів бути залученими у зовнішні військові конфлікти; 3) процес „делегування відповідальності” великих держав (усвідомлене чи спонтанне) регіональним державам у відповідних регіонах світу.

Базовою засадою концепції Б. Бузана й О. Вівера є твердження, що комплекси безпеки – це макрорегіони чи регіональні підсистеми, які розглядаються як такі насамперед з погляду проблем безпеки. Водночас поняття регіонального комплексу не може бути застосоване до будь-якої групи держав. Щоб презентувати собою регіональний комплекс безпеки, цій групі державі повинен бути притаманний високий рівень взаємозалежності структурно-просторового характеру у царині безпеки, який би відмежовував її від інших регіонів. Поняття

регіонального комплексу безпеки, з одного боку, фокусуючи свою увагу на аспектах безпеки, виявляється в аналітичному сенсі вужчим, аніж поняття регіональної підсистеми, а з іншого боку може розглядатися як структурно утворюючий елемент регіональної безпеки.

Отже, є очевидним взаємозв'язок понять „регіональний комплекс безпеки”, „регіональний комплекс”, „регіональна підсистема”, „регіональний порядок”, „глобальний регіон”, „регіон”. Термін регіонального комплексу в економічному сенсі визначається різними етапами / формами „зрілості” регіональної інтеграції (зони вільної торгівлі, митний союз, платіжний союз, спільний ринок, економічний і валютний союз, воєнно-політичний та економічний союз), а у сфері безпеки пов'язаний із поняттям регіонального комплексу безпеки.

Б. Бузан і О. Вівер виділяють такі структурні типи регіональних комплексів безпеки: ті, які перекриваються (overlaid); неструктуровані (unstructured); незрілі, тобто ті, які передують комплексу (pre-complex); протокомплекс (proto-complex); власне комплекс безпеки (security complex).

Термін регіональної підсистеми акцентує увагу передовсім на макрорегіоні як суб'єкті міжнародних відносин; регіональний комплекс може бути асиметричною частиною, центром (стрижнем) регіональної підсистеми, але може і повністю співпадати з нею. Водночас для всіх цих термінів базовим для виокремлення є поняття „регіон”.

Регіональний комплекс – це група держав, які мають достатньо високий рівень функціональної і географічної комплексної взаємозалежності, яка виокремлює її від інших регіонів, і визначальний тип регіонального комплексу, тобто це багатомірний сегмент міжнародного простору регіонального рівня, який виокремлюється на базі існування відносно стабільної системи регіональних взаємозв'язків і взаємозалежності структурно-просторового характеру різного типу (політичних, економічних, культурно-історичних) і різного рівня інтенсивності, який дозволяє відокремити його від середовища чи виступати підсистемним об'єднанням різного рівня цілісності стосовно міжнародного середовища.

Поняття регіонального комплексу аналітично вужче, аніж поняття регіональної підсистеми, але може розглядатися як один із найважливіших елементів зрілої регіональної підсистеми.

Регіональний порядок – це спосіб організації внутрішньої структури регіональної підсистеми і / чи регіонального комплексу.

Вузлові проблеми, що формують комплекс, обумовлюються тим, що теорія регіональних комплексів, незважаючи на широке розуміння безпеки, значною мірою концентрує основну увагу на міждержавних відносинах дружби–ворожнечі і розглядає стандартну форму регіонального комплексу безпеки як модель суперництва, балансу сил чи союзу в межах регіону із можливим впливом інших держав.

Регіональні комплекси розглядаються як взаємовиключні простори. Водночас великі держави (держави-лідери) й особливо глобальні держави (супердержави і держави-домінанти) здатні суттєво впливати на ситуацію в регіональних комплексах і навіть в абсолютному вигляді визначати динаміку їхньої безпеки, підмінюючи регіональні і локальні процеси (наприклад, в роки „холодної війни”). Існують також „буферні” простори / держави (insulators), які ніби „ізолюють” динаміку процесів, що відбуваються у суміжних регіональних комплексах.

Концепція Б. Бузана й О. Вівера передбачає три можливі варіанти еволюції регіональних комплексів: 1) збереження наявного статусу, за якого не відбувається значних змін у структурі комплексу; 2) внутрішня трансформація у контексті наявних кордонів (такою трансформацією може бути зміна в анархічній структурі, полюсах чи центрах сили чи в характері відносин співпраці–суперництва); 3) зовнішня трансформація комплексу, коли зовнішній кордон розширяється чи, навпаки, стискається, оскільки змінюється кількість членів комплексу.

Кожен РКБ складається з таких елементів: кордонів, які відокремлюють його від інших; анархічної структури, що означає, що він складається з двох чи більше елементів, які не мають єдиного керівництва; наявності полюсів чи центрів сили, між якими розподіляється влада в регіоні; відносин співпраці–суперництва між елементами системи. РКБ також характеризуються довготерміновим характером відносин співпраці–суперництва, які формуються в регіонів під впливом

історичних факторів. Якщо ж говорити про відносини співпраці–суперництва, то кожен регіон характеризується своїми унікальними відносинами ворожнечі, суперництва чи дружби між акторами.

Б. Бузан і О. Вівер також виділяють стандартні і центричні регіональні комплекси безпеки (РКБ). Стандартний РКБ базується на Вестфальському порядку, містить одну чи дві держави і структурується переважно воєнно-політичним, а не економічним порядком денним. Усі стандартні РКБ – анархічні за своєю структурою, і полярність у них вимірюється кількістю регіональних держав (наприклад, в однополюсному регіоні Південної Африки існує тільки одна регіональна держава – ПАР). Що стосується шкали співпраці–суперництва, то стандартні РКБ можуть репрезентувати собою конфліктні формації, режими безпеки чи спільноти безпеки, у межах яких тип структури регіону визначається залежно від моделей суперництва, балансу, альянсів і / чи концертів і союзів у регіоні. Головною складовою відносин безпеки в стандартному РКБ є взаємодія між регіональними державами (чи у деяких випадках великими) і міжрегіональними державами і рештою держав регіону.

Центричні РКБ існують у трьох формах. Перші дві форми – це однополюсні РКБ, які містять не просто регіональну, а велику державу (наприклад, Росія в СНД) чи наддержаву (наприклад, США в Північній Америці). У цьому разі глобальний рівень домінуватиме в цих системах, а у країн, здатних за потенціалом стати регіональними державами (Україна, Канада, Мексика), не вистачить потуги досягти цієї мети. Третя форма центричного РКБ – це регіон, інтеграція в якому відбувається завдяки співпраці в рамках інституцій, а не внаслідок ініціативи якоїсь держави. Прикладом такої взаємодії є Європейський Союз, який перебуває десь посередині між центричним регіоном, як спільнота безпеки, і самостійним актором, як велика держава. Порівняно зі стандартним РКБ центричні РКБ більш стабільні, а взаємодія всередині них носить більш мирний характер.

Проте у випадках, коли регіон вміщує понад одну державу глобального рівня, спостерігаються інші тенденції. Прикладом цього може бути регіон Східної Азії як особливий РКБ, який складається з ве-

ликих держав, оскільки Китай і Японія презентують у ньому двополюсну структуру безпеки. Цей регіон географічно не містить інші великі держави, але в ньому відчувається вплив наддержави США і великої держави Росії, які уособлюють зовнішні фактори.

Східна Азія також є і суперкомплексом, який складається із двох комплексів – Північно-Східної Азії і Південно-Східної Азії. За теорією регіональних комплексів безпеки факт наявності двох великих держав приводить до того, що динаміка взаємодії у царині безпеки всередині регіону набиратиме вищого рівня, аніж в інших регіонах, а також здійснюватиметься проникнення великих держав в інші регіони (так званий ефект „переливу” (spillover effect). У цьому разі можна виділити новий, четвертий рівень структурування простору – супер-регіональний (на додачу до національного, регіонального і глобального). Специфіка суперкомплексу в тому, що взаємодія в ньому відбувається на всіх чотирьох рівнях одночасно. Це сприяє зміцненню динаміки регіональних процесів, наслідки яких часто віддзеркалюються і на глобальному рівні.

Б. Бузан і О. Вівер також наводять приклади ситуацій, коли за тих чи інших причин регіональний рівень не функціонує: „перекритий регіон” (занадто сильне втручання наддержави чи великих держав) і „неструктурований регіон” (слабкість держав, нездатних створити відносини взаємозалежності у сфері безпеки на рівні регіону, або вони розташовані у важкодоступних місцях). Приклад першого варіанту – колонізація Європою Африки, Азії й Америки, другий – Африка південніше Сахари, Тихий океан.

У межах теорії Б. Бузана й О. Вівера також виділяють сценарії розвитку тієї чи іншої форми регіону. Наприклад, неструктурований регіон може перетворитися в РКБ чи стати „перекритим регіоном”. Стандартний РКБ може пережити внутрішню чи зовнішню трансформацію, стати „перекритим” чи перетворитися в центричний РКБ шляхом створення інституцій співпраці. Центричний РКБ також може зазнати деградації і стати багатополярним, а суперкомплекс може розділитися на складові частини. „Перекритий” регіон може еволюціонувати у будь-якому напрямі залежно від конкретних факторів.

Отже, концепцію регіональних комплексів і таких його видів, як регіональні комплекси безпеки, все ще характеризує переважно неореалістичний підхід до територіальності, яка аналізується через проблеми безпеки і конструктивістське розуміння безпеки, оскільки основний акцент у межах регіонального комплексу робиться на те, яке значення тому чи іншому явищу надається учасниками регіонального комплексу безпеки з погляду безпеки. Отже, за традиційного державоцентристського розуміння регіонального комплексу всі недержавні актори, економічні і транснаціональні процеси залишаються поза його межами. За переважно економічного його розуміння проблеми безпеки, особливо традиційної безпеки, і політичної специфіки протікання світових процесів також зазвичай виключаються. Ця методологічна проблема об'єктивно ускладнює процес побудови комплексної теорії макрорегіональних комплексів.

Нині є очевидним, що концепція Б. Бузана й О. Вівера не віддзеркалює всієї сукупності процесів безпеки, які формують регіон, і процесів, які виникають у контексті трансформації світової системи, зокрема, вона мінімізує вплив економічних і нових політичних процесів і не враховує нові виклики і нові загрози. Саме тому існує нагальна потреба в її переосмисленні. Водночас Б. Бузан і О. Вівер визначили принципи організації комплексів безпеки, які можна розширити і доповнити стосовно регіональних систем міжнародних відносин.

Корейські науковці здійснили спробу методологічного характеру щодо заповнення наявних лакун у теорії Б. Бузана й О. Вівера. Вони запропонували переформулювати традиційну концепцію регіональних комплексів безпеки за допомогою запровадження нових параметрів.

Перший параметр стосується визначення характеру базових елементів регіональних комплексів безпеки: з традиційного погляду такими елементами є держави, проте у сучасних умовах за активізації діяльності таких недержавних акторів, як ТНК, терористичних і злочинних угруповань, груп громадянського суспільства, позиції держави в міжрегіональній взаємодії суттєво обмежуються.

Другий параметр стосується моделі взаємозв'язку елементів, яка може бути анархічною, гегемоністською (за іншою термінологією –

центристською), ієрархічною, моделлю балансу сил чи децентралізованого порядку.

Третій параметр – функціональний вимір регіонального комплексу, пов'язаний із розумінням характеру безпеки. Корейські дослідники зазначають, що військова безпека у сучасному світі є лише одним з аспектів регіонального комплексу безпеки і необхідно враховувати зміни у порядку денному шляхом включення економічної, соціальної, екологічної та інших сфер.

Четвертий параметр пов'язаний із комплексом уявлень, норм, ідей, постатей, історичної пам'яті, які визначають поведінку учасників регіонального комплексу у царині безпеки.

І, нарешті, п'ятий параметр стосується механізмів урегулювання проблем безпеки у межах регіонального комплексу, які умовно можна розділити на реалістичні (союзи, концерт держав, проектування потуги держави-домінанта) і ліберальні (багатосторонні режими регіональної / трансрегіональної співпраці, системи колективної безпеки).

Отже, процеси, які сьогодні відбуваються в одній державі, дотично пов'язані з макрорегіональним розвитком і з глобальною проблематикою. Регіонально-географічні, геодивілізаційні й етноконфесійні фактори у цій „сумісності” продовжують відігравати важливу, а у деяких випадках – і головну роль, незважаючи на процеси економічної і політичної глобалізації.

У межах системного підходу до міжнародних відносин існує можливість аналізу частин системи як підсистеми, зокрема і регіональних підсистем міжнародних відносин, яким властиві власні закономірності взаємодії. Дослідницькі погляди на функціонування регіональних підсистем представлені чотирма (частково взаємовиключними) науковими позиціями:

1) параметри міжнародної політичної динаміки єдині для всього світу, регіональні підсистеми формують міжнародну взаємодію більш низького рівня, яка повністю чи частково ідентична за своїми характеристиками глобальній системі;

2) регіони унікальні, але вивчення параметрів функціонування однієї регіональної підсистеми може мати обмежене значення для розуміння функціонування інших регіональних підсистем;

3) регіони розглядаються як окремий рівень аналізу. З'ясування структури й особливостей функціонування однієї регіональної підсистеми може допомогти у збагненні інших регіонів і міжнародної системи загалом, навіть якщо процеси, які відбуваються в її межах, набувають різних форм;

4) регіони можуть розглядатися як окремий, підсистемний рівень аналізу, але водночас можуть формувати і більш великі утворення: макрорегіони, регіональні підсистеми і глобальні регіони світу, закономірності функціонування яких можуть складатися як із загальних для всіх підсистем і глобальних регіонів, так і специфічних для кожної із них окремо.

Зважаючи на зазначені позиції, насамперед четверту, нині цілком очевидно можна говорити про панамериканську (міжамериканську), європейську, африканську, азіатську регіональні підсистеми міжнародно-політичних відносин і відповідно до цих підсистем – про міжнародно-політичні макрорегіони, у деяких випадках про глобальні регіони, а також про деякі більш чи менш чітко визначені субрегіональні підсистеми (міжнародно-політичні регіони) – західноєвропейську і східноєвропейську як частини європейської підсистеми (до того ж специфіка цих субрегіональних підсистем нівелюється на наших очах), північноамериканську і південноамериканську (чи латиноамериканську) як частини панамериканської (міжамериканської) підсистеми, близько і середньосхідну, центральноазійську, південноазійську, південносхідноазійську, східноазійську як частини азійської (у деяких випадках азійсько-тихоокеанської) підсистеми міжнародних відносин тощо.

Що стосується структури регіональної підсистеми, то вона може бути одно-, дво-, три- і багатополусною. Повністю сформована регіональна підсистема міжнародних відносин складається, на думку вітчизняних науковців О. Пархомчук та Д. Гринів, із центру, периферії та маргінальних елементів. Вона відзначається високим ступенем взаємозалежності. Держави однієї регіональної системи здійснюють складні регулярні взаємозв'язки, які мають свою власну динаміку, та є відносно незалежними від глобальної системи міжнародних відносин.

Науковцями пропонуються такі критерії виокремлення регіональних підсистем міжнародних відносин:

1. В основі кожної регіональної підсистеми лежить своя регіонально-національна картина світу, яка неформально визначає специфіку взаємодії всередині регіональної підсистеми.

2. Існування регіонів безпеки, історичних / культурних / цивілізаційних та економічних регіонів сприяє формуванню на їхній основі регіональних підсистем міжнародних відносин.

3. У регіональних підсистемах економічна взаємодія, історичні зв'язки і спільні дії у царині безпеки є внутрішніми.

4. Держави, які відчують небезпеку від сусідів, об'єднуються на цій основі з іншими регіональними акторами, або ж економічно кооперуються, побоюючись відставання.

5. Регіональні комплекси можуть або повністю співпадати з регіональними підсистемами, або виступати як ядра-центри регіональної підсистеми. В основі регіональних комплексів лежать географічні макрорегіони.

6. Межі між регіональними комплексами визначаються географічними параметрами або тією чи іншою мірою пов'язані з географічними факторами.

7. Межі між регіональними підсистемами / регіональними комплексами є зонами слабкої взаємодії або зоною ізоляції.

8. Зона ізоляції чи держава-ізолятор або звернені до двох різних підсистем / регіональних комплексів / регіональних комплексів безпеки, або є недостатньо сильними для об'єднання двох підсистем в одну.

Отже, регіональна підсистема міжнародних відносин є „підсистемою частиною” міжнародної системи, яка характеризується відносною інтенсивністю внутрішніх зв'язків різного типу (соціально-політичних, економічних, у царині безпеки, історичної чи культурної взаємодії тощо) й одночасно характеризується тимчасово структурним нівелюванням чи більш слабкою структурною взаємодією з іншими міжнародними акторами, які її оточують.

Єдиної дефініції регіональних підсистем міжнародних відносин не існує. Ті, які пропонуються, часто детерміновані якимось одним чинником. Наприклад: *регіональні підсистеми міжнародних відносин – це сукупність специфічних взаємодій, в основі яких лежить спільна*

географічна приналежність. Це визначення не дає відповіді на низку запитань, а саме: чи становить Південна Азія регіональну підсистему чи це все ж таки субрегіональна підсистема? Як співвідноситься між собою Азійсько-Тихоокеанський регіон та Східна, Південна, Північно-Східна і Південно-Східна Азія не у географічному сенсі, а з погляду утворення регіональних і субрегіональних підсистем міжнародних відносин? Як співвідносяться регіональні підсистеми і цивілізаційні світи, зокрема у зв'язку із теорією С. Хантінгтона про конфлікт цивілізацій?

Найбільш повне визначення регіональних підсистем міжнародних відносин пропонують, на нашу думку, укладачі підручника „Світове комплексне регіонознавство” за редакцією О. Д. Воскресенського.

Регіональні підсистеми міжнародних відносин – це сукупність специфічних регіональних політико-економічних, культурно-цивілізаційних, історико-соціальних і соціокультурних взаємодій у просторовому кластері системи міжнародних відносин. Тобто це сукупність специфічних взаємодій підсистемного типу, в основі яких лежить спільна регіонально-географічна, соціально-історична, культурно-цивілізаційна і політико-економічна приналежність.

Окреме місце у типології диференціації світового простору посідає диференціація на основі мережевої взаємодії акторів макрорегіонального простору. Американський політолог і економіст, професор соціології Колумбійського університету Саскія Сассен (автор книги „Міста у світовій економіці”, опублікованій у 2012 році) є фундатором концепції (отримала назву в науковій літературі – сессеціонізм), відповідно до якої створювані мережі нових центрів міжнародного транснаціонального бізнесу формують новий зміст географічного поняття центральності. Імперативи „нової центральності” сприяють зміцненню старих і утворенню нових взаємозв'язків міжнародних фінансових і бізнес-центрів Нью-Йорка, Лондона, Токію, Парижа, Франкфурта, Цюриха, Амстердама, Лос-Анджелеса, Сіднея, Гонконгу, Бангкока, Сеула, Тайбея, Сан-Пауло, Мехіко і Буенос-Айреса, потужному посиленню взаємодії між сформованими в них фінансовими ринками, сервісними та інвестиційними площадками й одночасно призводять

до зростаючої нерівномірності в розподілі стратегічних ресурсів між цими метацентрами та іншими національними центрами і містами в кожній із країн, в якій дислокується відповідний метацентр.

ТЕМА 2

БАЛКАНИ ЯК ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

ПЛАН

- 1. Географічне розташування Балканського півострова, його сучасна політична карта.*
- 2. Характеристика сфери геополітичних контактів країн Балканського регіону.*
- 3. Балкани на межі християнської і мусульманської цивілізації.*
- 4. Буферне розташування Балкан і проблема внутрішньої стабільності та рівноваги в регіоні.*
- 5. Роль балканського чинника у європейській та світовій політиці.*

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте особливості сучасної політичної карти Балканського півострова.
2. Охарактеризуйте сфери геополітичних контактів країн Балканського регіону.
3. Узагальніть характер взаємовпливу християнської та мусульманської цивілізацій на прикладі країн регіону.
4. Визначте перспективи етнополітичного й етнорелігійного розвитку окремої країни півострова чи регіону загалом.

Оскільки балканська криза кінця ХХ – початку ХХІ століття стосується передовсім міжнародних безпекових проблем, згадаємо, які існують механізми регулювання сучасного міжнародного порядку:

1. Універсальний та офіційний механізм регулювання міжнародного порядку – онівський (практично важко назвати конфлікти, які були врегульовані за сприяння ООН). Втручання у внутрішні справи будь-якої країни універсального офіційного механізму можливе лише за відповідної дозвільної резолюції Ради Безпеки.

2. За останні 10–15 років поряд з оонівським механізмом з'явилися напівзакритий (не всі країни допущені до нього) і неформальний (за типом прийняття рішень) механізми, ядром якого є сім держав „вісімки”. „Сімка” розпочала свою роботу у 1975 році і згодом перетворилася у впливовий орган управління міжнародними відносинами. До її складу входять Великобританія, Італія, Канада, США, Франція та Японія. Наради „сімки” відбуваються щорічно. До кінця 1970-х років порядок денний містив переважно економічні питання. Згодом її діяльність набрала глобального характеру. Засідання сімки закриті, рішення приймаються шляхом консенсусу і формально не є обов'язковими до виконання. На початок XXI століття напівформальна „сімка” разом із блоком НАТО за рівнем впливу на світову політику зрівнялася з ООН. Між ними розгорнулася справжня конкуренція.

Неформальне регулювання сучасного міжнародного порядку в особі сімки є більш ефективним. Його ще називають інституційно-груповим механізмом („сімка” плюс НАТО). Причини: а) „сімка” – це однорідні в політико-ідеологічному й економічно-соціальному плані держави, тому їм легше погодити плани та інтереси, ніж різнотипним державам-членам ООН (198–200 держав); б) замкнутість „сімки” на військову організацію НАТО. В ООН немає власних збройних сил, тому ухвали Ради Безпеки про силові санкції переростають у масштабне узгодження. „Сімка” ж швидко мобілізує в разі потреби свої військові ресурси, координацію і керівництво. Розкол у НАТО, який відбувся навесні 2003 року через Ірак, єдиний випадок, хоча і багатозначний. Щоправда, країни НАТО і Японія все ж віддають перевагу у своїх силових діях санкції РБ ООН, але отримання мандату ООН, як показує досвід кінця 1990-х – початку 2000-х років, не є „категоричним імперативом”, якщо йдеться про інтереси США чи групи країн НАТО.

3. Нарешті, існує ще один механізм регулювання міжнародних відносин, який з'явився на початку 2000-х років. Він отримав назву індивідуально-групового: це США і вибірково інші країни відповідно до ситуації (за принципом *ad hoc*). Річ у тім, що дискусії про реформування ООН не дають жодних результатів. Це формує у міжнародній спільноті думку про нездатність і неспроможність ООН викону-

вати регулюючі функції у міжнародних відносинах і про необхідність передачі її ролі іншим механізмам. Початок нового, третього, тисячоліття ще більше ускладнив світову ситуацію. По-перше, участь Росії у „вісімці” не призвела до її повноцінної участі у цьому привілейованому клубі, адже рішення в ньому приймаються одностайно (через війну на Сході України її взагалі усунули від участі у „вісімці”). По-друге, перемога республіканців на чолі з Бушем-молодшим у 2000 році стала причиною того, що США почали поступово відходити від політики „багатостороннього узгодження” будь-якого питання зі своїми головними союзниками. Вашингтон схиляється до прийняття рішень одноособово, а союзників зазвичай інформує про це, а не радиться з ними. У найгостріших ситуаціях американська адміністрація домагається лише формальної підтримки союзників, кооперуючись із деякими з них. Групова солідарність, типова для Заходу у роки „холодної війни”, відходить у минуле. Приклади індивідуально-групового регулювання світової політики: США плюс Великобританія та плюс Росія діяли спільно під час другої афганської війни 2001–2002 років. США плюс Великобританія за підтримки Іспанії воювали проти Іраку в 2003 році.

4. У міжнародно-політичній лексиці часто застосовуються такі терміни: „югослов’янські землі”, „югослав’янські народи”, або „південнослов’янські землі”, „південнослов’янські народи”, „південні слов’яни”. У першому випадку йдеться лише про боснійців, сербів, словенців, хорватів та чорногорців, які входили до Югославії у 1918–1991 роках, у другому випадку термін „південні слов’яни” застосовується у ширшому контексті і позначає всіх, хто належить до південнослов’янської гілки народів, тобто, окрім зазначених „югослов’ян”, також болгари і македонці.

5. Коли ми говоримо про Балкани, то йдеться насамперед про периферію Європи, оскільки Балкани входять до такого регіону, як Південно-Східна Європа. Водночас Балканський півострів знаходиться на стику трьох континентів: Європи, Азії й Африки. Його береги омиваються Адріатичним, Чорним, Егейським та Іонічними морями. На балканських просторах змінювались імперії і цивілізації (Римська, Ві-

зантійська, Оттоманська). Саме тому геополітичне розташування Балкан „привабливе” для великих держав.

Водночас низка подій, що відбувалися упродовж тривалого історичного часу у балканському регіоні з часів Оттоманської імперії, закріпила у масовій свідомості та у політичних колах Заходу його негативний образ, який асоціюється з низкою термінів несхвального характеру. Наприклад, „пороховий погріб Європи” чи „вразливе підчерев’я” Європи, або ж „балканізація” (застосовується як понятійна категорія і як політична практика та означає роздрібленість). Ці терміни з’явилися у лексиконі наприкінці XIX століття.

6. До балканського регіону входять дев’ять країн: Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Македонія, Румунія, Сербія, Чорногорія, Хорватія, а також європейська частина Туреччини. Вони займають територію розміром 300 тис. кв. км. Загальна кількість населення становить 55 млн осіб, а ВВП сягає 120 млрд дол. За таким показником, як ВВП на душу населення, регіон у 12 разів менший за середні показники по ЄС. Ресурсна база регіону небагата. Регіон слабо забезпечений власними енергоресурсами. Країни регіону залежні різною мірою від імпорту нафти і газу, за винятком Албанії. Цього ніби достатньо для того, щоб віднести регіон, до того ж розділений національними кордонами, до малозначущих у міжнародних відносинах. Однак парадокс саме в тому, що Балкани, не маючи ресурсів і будучи частіше об’єктом зовнішніх впливів, аніж суб’єктом впливу на когось, часто-густо привертали і привертають увагу світової спільноти і продовжують тримати її у напрузі.

7. Можна зробити певний перелік подій, батьківщиною яких стали Балкани. Наприклад, Кримська війна 1853–1856 років – головна європейська війна після Віденського конгресу, в якій недавні союзники воювали один проти одного; у XIX сторіччі Балкани вийшли на авансцену європейської політики через „Східне питання”, до розв’язання якого причетні всі великі європейські держави і яке тримало у дипломатичній напрузі Європу аж до початку Першої світової війни. Це питання було глибоко вкорінене в автохтонні балканські проблеми; на нещастя балканських народів, їхні землі стали об’єктом агре-

сивних зазіхань із боку Британії, Франції та Росії, пізніше – об'єднаних Німеччини та Італії. На початку XX століття Австро-Угорська імперія, як свого часу Османська, зіткнулася зі зростанням національного протистояння у власних межах. Однак ця держава також спробувала вести жорстку балканську гру до кінця. Вбивство великого князя Франца-Фердинанда – спадкоємця корони Габсбургів – та його дружини Софії, яке сталося у Сараєво 28 червня 1914 року, стало безпосереднім приводом Першої світової війни, яка спричинила крах імперій; після 1944 року події на Балканах стали фактором становлення холодної війни (наприклад, радянсько-югославський конфлікт, громадянська війна в Греції спричинила появу доктрини Трумена) тощо. Отже, великі країни, які різними шляхами відстоювали свої власні інтереси на Балканах, потрапляли у так звану „балканську пастку”.

8. Незважаючи на спорідненість генетичну та мовну, історичний розвиток більшості народів та держав балканського регіону проходив по-різному. Незаперечним є той факт, що півострів перебуває на стику трьох континентів: Європи, Азії та Африки. Він відчув на собі тягар різних імперій (Римської, Візантійської, Османської) і, відповідно, тягар конкуруючих ідеологій (найбільше християнства та ісламу). В різні історичні часи тут перетиналися головні політичні та культурні кордони. Наприклад, Балкани були межею між Східною (Візантійською) та Західною Римською Імперіями, між ісламом і християнством, між православ'ям та католицизмом (боснійські серби – мусульмани, хорвати – католики, серби – православні), а нещодавно – між НАТО та ОВД, які репрезентували різні конфліктні соціальні, політичні та економічні системи. Балкани, як об'єкт суперництва, зовнішніх впливів, так само як внутрішньої напруги і суперечностей, виявився у прямому сенсі випробувальним майданчиком альтернативних політичних систем (СФРЮ за урядування Йосипа Броз Тіто будувала на відміну від радянського соціалізму так званий самоврядний соціалізм).

Одні балканські країни довгий час перебували під ігом Османської імперії, інші – під пануванням Австро-Угорщини. Потім ними прокотилася хвиля фашизації, авторитарних режимів, після 1945 року – раднізація, нині – вестернізація. Одні народи боролися за своє звіль-

нення зі зброєю в руках, інші чекали, коли великі держави, зібравшись на конференції у Парижі, Ялті, Потсдамі чи Дейтоні, подарують їм незалежність (чи, навпаки, – ще більшу залежність).

9. Отже, балканські країни розвивалися в різних соціально-економічних і політичних, культурних та конфесійних середовищах. На цьому тлі у балканських народів формувалися різні погляди на власну історію та історію півострова, на принципи організації влади, держави, на перспективи розвитку нації та регіону. Зауважимо, що все відбувалося на дуже невеликому, спресованому територіальному полі і породжувало (і сьогодні також) територіальні, демографічні, релігійні проблеми. Балканські народи використовували аж до Першої світової війни три окремі календарі: мусульмани датували події від Хеджирі – від 622 року нашої ери; православні користувалися Юліанським (старого стилю) календарем, католики і протестанти – Григоріанським (нового стилю). Юліанський календар йшов на 11 діб позаду Григоріанського. У XIX столітті відставання збільшилося до 12 діб, а у XX столітті сягнуло 13.

Ці особливості також культивували упереджене ставлення до інших націй. Історія Балкан знає: процеси асиміляції, криваві міжетнічні конфлікти, тероризм і порушення прав людини, неконтрольовані міграції, торгівлю наркотиками, взаємодію транснаціональних кримінальних структур тощо. На цій основі на Балканах утвердилася підвищена і стабільна конфліктогенність, яка виявилася згубною і руйнівною (достатньо згадати руйнацію Османської, Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій, дві світові війни).

10. Стабільна конфліктогенність регіону визначалася трьома групами фундаментальних обставин: 1) обставини геополітичного характеру, оскільки Балкани є мостом між Європою, Азією та Африкою. Щоб Європі заволодіти Азією, необхідно було здобути Балкани як форпост для подальшого просування. Так само Азії для просування на європейський континент потрібні були Балкани як плацдарм. Нині Балкани також все частіше сприймаються як своєрідний міст між Європою та Азією, яким вільно можуть пересуватися люди, капітали, товари, тобто реалізується утворення спільного внутрішнього ринку,

коли знімаються національні перепони у русі товарів, капіталів, послуг, робочої сили. Видається, що Європа досягла більшого у цьому просуванні: Туреччина є членом НАТО, її територією йде на Захід азербайджанська нафта (нафтопровід Баку–Джейхан). Анкара, проявляючи величезне терпіння, досягла також чимало: Туреччина стане першою мусульманською державою-повноправним членом ЄС.

Усі ці геополітичні ігри довкола Балкан спонукали народи, які їх заселяли, будь-що зберегти свою національну ідентичність. У кожного балканського народу формувалося своє бачення ворогів, друзів, загроз, перемог і поразок. Одні вважали, що виживання – це вічна боротьба, інші – що це вічне пристосування. Це позначилося на взаєминах балканських народів. Насамперед у тому, що упередження одного народу проти іншого, які сформувалися давно, зберігаються і понині. Навіть більше, вони інституалізувались у державах, матеріалізувались у національних ідеях, релігіях, ідеологіях, баченні один одного. Можна стверджувати, що практично всі балканські народи упереджено налаштовані один проти одного, мають обопільні претензії, закорінені у минувшині.

11. Друга обставина має цивілізаційне забарвлення, оскільки тут на невеликій території зіштовхнулися три гуманітарні, культурні, політичні традиції, три провідні конфесії (якщо не більше), які по-різному трактують такі поняття, як „влада”, „мир”, „держава”, „особистість”, „суспільство”. Кожна із цих культур прагнула встановити своє домінування та світосприйняття. Яким шляхом? Сприймався цілком ймовірним шлях повного знищення іншої культури. Фактично взаємини в регіоні будувалися за принципом „гри з нульовою сумою” – або абсолютна перемога, або ж абсолютна поразка. Внаслідок між балканцями виникали та існували підозри, сварки, конфлікти. Так в умовах національної самоідентифікації виникали ідеї побудови Великої Албанії, Великої Сербії, Великої Болгарії, Великої Румунії. Чим менше можливостей мала країна, тим більше вона претендувала на статус „великої”. Але, як показує практика, великі ідеї вимагали великих жертв. Якщо стільки країн на невеликій території претендували на статус „великих”, це видається маловірогідним і надзвичайно небезпечним.

Порятунок від цієї минувшини полягає в європейській інтеграції. Ідея створення Балканської федерації існувала в 40-х роках ХХ століття. Її ініціювали англійці, а згодом підтримали Болгарія та Югославія, але Москва виступила рішуче проти, отже, так виник югославсько-радянський конфлікт, розрив дипломатичних відносин між СРСР і СФРЮ.

Отже, стабільна конфліктогенність балканського регіону – це його специфіка. Міжетнічні та релігійні конфлікти на Балканах найчастіше не визнають державних кордонів, втягуючи в себе інші, небалканські країни і міжнародні організації. Видається, що на Балканах діє концепція „цивілізаційного розлому” С. Хантінгтона, і для подальшого існування світу необхідне пристосування культур, цивілізацій.

12. Нарешті, обставина, яка має локальний (місцевий) характер і яка підживлює конфліктність. Йдеться про процес самоідентифікації країн регіону, який розпочався давно і триває нині. Макс Вебер справедливо зауважив, що нація, народність, етнос усвідомлюють себе як щось єдине й цілісне, але й водночас і як щось специфічне, унікальне, своєрідне лише при взаємодії з іншими народами, державами. Тобто вони самоідентифікують себе, коли вступають у міжнародні відносини. Саме за такої системи взаємин народи усвідомлюють себе, свою несхожість, свою місію, своє бачення світу. Тому становлення національних держав на Балканах відбувалося шляхом етнічної гомогенізації (одна держав – одна нація). Як такий принцип можна зреалізувати в регіоні, коли національні меншини є складовою частиною держав (серби в Хорватії та БіГ, албанці – в Сербії та Македонії, турки – в Болгарії, греки – в Македонії тощо)? У таких умовах йшло створення гомогенних у національному сенсі балканських держав шляхом етнічних чисток, диктаторської влади і за масової підтримки населення.

Можна навести приклад реалізації АТО по-хорватськи, тобто створення гомогенної Хорватії.

Практично одночасно зі змінами у Словенії розпочався процес становлення незалежності у Хорватії, другою за чисельністю населення республіки. Квітневі парламентські вибори 1990 року засвідчили перемогу Християнського демократичного союзу та його харизма-

тичного лідера – колишнього „тітовського” генерала та історика-дисидента Франьо Туджмана, якого було обрано Головою Президії Хорватії. 22 грудня цього ж року Хорватія була проголошена незалежною і самостійною державою. Але на відміну від Словенії, яка була у національному плані більш однорідною, у Хорватії проживала 600-тисячна община сербів (12,2 % населення), представлена Сербською демократичною партією (на парламентських виборах у квітні 1990 року отримала 5 мандатів). Ф. Туджман заявив, що у „Хорватії всі рівноправні, але треба знати, хто тут місцевий, а хто – гість”.

Відокремлення Хорватії та її вихід із СФРЮ спричинили відкритий конфлікт хорватів та сербів. Суть конфлікту полягала у самому характері самовизначення: хорвати нарешті здійснили свою віковічну мрію і прагнули будь-якою ціною зберегти територіальну цілісність республіки, утвердити свій національний статус як „державоутворюючої” етнічної спільноти. Серби, у свою чергу, не хотіли і не могли змиритися із втратою територій і свого статусу.

Перші організовані виступи сербського населення в Хорватії (у Славонії й області Кніна) почалися наприкінці літа 1989 року. За них несуть відповідальність обидві сторони: Загреб через небажання задовольнити вимоги дотримання рівності і громадянських прав (із Конституції Хорватії 1990 року були вилучені статті про те, що Хорватія – це держава хорватського і „сербського” народів, замість цього положення було внесено інше, а саме: що Хорватія є „національною державою хорватського народу”, вилучено статті про сербську мову як мову сербів у Хорватії, отже, серби позбавлялися статусу „державоутворюючої” нації), Белград через підтримку сепаратистів, відрядження агітаторів, які вели пропаганду відокремлення від Хорватії районів, де проживали серби.

Сербський національний рух та його провідники встали на шлях створення не тільки політичних організацій, але і нових – національних органів влади: 4 лютого 1990 року оголошено про можливість створення сербського автономного краю; 18 травня цього ж року Сербська демократична партія відкликала своїх депутатів (5 осіб) із хорватського парламенту; 25 липня 1990 року з’їзд хорватських сербів приймає

Декларацію про суверенітет і автономію сербського народу і створення Сербського національного віча (парламент); на початку січня 1991 року відбулося створення Виконавчого віча (уряду) Сербської автономної області та Міністерства внутрішніх справ; 28 лютого 1991 року – рішення сербського парламенту та уряду про відокремлення від Хорватії, створення Сербської Країни і її входження до Югославії (на початковому етапі конфлікту саме Югославія, а не Сербія розглядалися як національна держава сербів); 1 квітня 1991 року рішення про приєднання Сербської Країни до Республіки Сербської БіГ і про чинність на її території законів Сербії та Конституції Югославії. 12 травня 1991 року хорватські серби провели референдум, на якому схвалили вищевикладені рішення. Такий собі прототип торішніх псевдореферендумів у Криму й на Донбасі – із місцевими „аксьоновими” і „народними губернаторами”.

Так обидві сторони неухильно наближалися до прямого силового зіткнення. Перші військові сутички між ЮНА і сербськими воєнізованими формуваннями, з одного боку, та хорватськими військовими силами, з іншого, розпочалися 12 серпня 1991 року, коли ЮНА і серби атакували місто Вуковар, яке 100 днів героїчно захищав невеликий загін добровольців.

8 жовтня 1991 року Хорватія припинила всі державно-правові відносини з Югославією. У грудні 1991 року незалежна Хорватія була визнана Німеччиною, згодом Росією, США, а 15 січня 1992 року – ЄС.

Громадянська війна у Хорватії набрала кровопролитного характеру з ознаками геноциду та звірств з обох боків. Значна частина західних ЗМІ звинувачувала лише одну сторону – сербів. СФРЮ звернулася в листопаді 1990 року до Ради Безпеки ООН із проханням направити миротворчі сили у зону конфлікту. На початку 1992 року у Хорватію було введено 14-тисячний контингент сил ООН, хоча припинити збройні сутички протягом тривалого часу не вдавалося. Миротворці фактично зафіксували існування Сербської Країни як трьох розірваних між собою анклавів: Сербської Країни, Західної та Східної Славонії. Зрозуміло, що у такому форматі Хорватія успішно розвиватися не зможе.

Зі свого боку Хорватія перетворила народне ополчення на добре озброєну й організовану та кількісно велику армію. Річ у тім, що хорватське керівництво зуміло налагодити на своїй території виробництво багатьох видів звичайної зброї, а складніші системи, незважаючи на формальний режим санкцій, отримало з ФРН, Австрії, Чехії та Аргентини. За чотири роки країна із населенням 5 млн осіб змогла виставити військо із 200 тис. вишколеного особового складу (контрактники і мобілізовані), сотень танків, артсистем, десятків літаків.

На перших порах Слободан Мілошевич – лідер СРЮ – відхилив план Заходу про автономізацію Сербської Країни в рамках Хорватії. Сербі все ще марили ідеєю „Великої Сербії”. Так само рішуче „Ні!” цим планам сказав і Ф. Туджман та попри резолюції Ради Безпеки ООН готувався до наступальних дій.

Згодом сербський диктатор Слободан Мілошевич під тиском Заходу втрачав наміри воювати. Є відомості, що він просто здав хорватській стороні сербів шляхом домовленостей із Ф. Туджманом. Президент Хорватії пообіцяв Мілошевичу, що не буде втручатися у справи БіГ і не допомагатиме боснійським хорватам. Тобто Мілошевич отримав свободу дій у БіГ шляхом відмови Хорватії від підтримки хорватських сербів.

Як же хорвати звільнили свою країну від сепаратистів? Першим етапом відновлення контролю над своєю територією стала воєнна операція „Блискавка-1” 3 травня 1995 року. Лише за кілька днів центральний – найменший – анклав Сербської Країни у Західній Славонії перестав існувати, а 30 тисяч сербських жителів регіону стали біженцями. Три місяці потому настав вирішальний етап – операція „Буря” – супроти найбільшого анклаву сербів – Сербської Країни. Операція була успішною для хорватів і тривала з 4 по 7 серпня 1995 року. Щонайменше 130 тисяч належно оснащених і підготованих регулярних сил Хорватії не залишили шансів 30–40 тисячам сербських бойовиків. Під час операції „Буря” було звільнено від сепаратистів понад 18 % загальної площі Хорватії. За активного західного посередництва та зі згоди Белграда місцеве сербське керівництво у листопаді 1995 року підписало Ердутську угоду про реінтеграцію. Із трьох анклавів Серб-

ської Країни поза контролем хорватів залишилася тільки Східна Славонія із Вуковаром. До 1998 року Східна Славонія жила під контролем тимчасової адміністрації ООН, а згодом остаточно була повернена до складу Хорватії. Республіка Сербська Країна перестала існувати і територіально, і цілісно. Війна цілковито перекроїла етнічну карту Хорватії, яка стала тепер фактично моноетнічною державою, де представники національних меншин становлять 10 % (зокрема серби 4,5 %). У 2011 році Хорватія стала членом НАТО, у 2013 році – членом ЄС. Жертви війни у Хорватії становлять 30 тис. вбитими.

Варто зауважити, що процес самоідентифікації на Балканському півострові далекий від завершення. Кожна спроба провести новий кордон на Балканах провокує національні меншини, і „балканізація”, тобто дроблення, може продовжуватися. Необхідно акцентувати і на тому, що балканські лідери використовували у своїй грі менші країни, нацьковуючи їх одну на одну.

Це робили і великі держави. Наприклад, ФРН першою поспішно визнала Словенію і Хорватію як незалежні держави, саме так давши старт кривавому розвалу Югославії. США допомогли косоварам перемогти, але чи вирішена косовська проблема, чи забезпечили американці безпеку сербам, які проживають у Косово? Щось подібне сталося в Іраку: американці скинули режим Саддама Хусейна, але не змогли замінити його демократією. Російська Федерація сприяла С. Мілошевичу у його планах. Згодом його звинуватили у скоєнні воєнних злочинів. Великі держави дотепер створюють умови для роз’єднання балканських народів.

Отже, як бачимо, після завершення „холодної війни” на Балканах зіштовхнулися міжнародні інтереси не тільки США, західноєвропейських держав, серед яких не було єдності (Іспанія найбільше переймалася балканізацією), але й міжнародних організацій, як-от ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО. У результаті на Балканах сформувалася „grimуча суміш”, яка була здатна підірвати не тільки європейську, а і світову рівновагу. На щастя, цього не сталося, хоча за своєю значущістю балканська криза кінця XX – початку XXI сторіччя вийшла далеко за межі регіону і набрала не тільки загальноєвропейського, але і світового виміру.

Події, які відбулися на теренах Югославії у 1990-х роках, за своєю складністю і багатоплановістю не мають прецедентів у європейській історії. Дехто з науковців вважає, що тут відбулися однотипні кризи і конфлікти хронологічно один за одним. Видається, що йдеться про єдину формаційну кризу моделі державного облаштування і визрівання на цій основі цілої серії моделей, які перебувають у непримиреному протиставленні одна з одною.

Типологічно в югославській кризі можна виділити провідні аспекти, які до того ж мають яскраво виражений міжнародно-правовий характер.

Перший аспект полягає у тому, що розпад єдиної багатонаціональної держави на окремі республіки відбувся без попереднього врегулювання статусу національних меншин. Серби у СФРЮ перебували у статусі державотворчої нації, і саме вони виступили головною опорою збереження єдиної Югославії як федеративної держави.

Другий аспект – це змішування національного і державного начал у взаєминах новоутворених республік і у позиції міжнародних кураторів балканського врегулювання. Конкретно це віддзеркалилось у роботі Гаазького трибуналу, який колективну відповідальність поклав на народи й уряди, віддалені від районів „етнічних чисток”. Насамперед це стосувалося Сербії („серби Мілошевича”, яким приписувалася роль всебалканського зла), менше – Хорватії, яку звинувачували у підтримці боснійських хорватів.

Третій аспект усіх без винятку конфліктів на території колишньої Югославії полягає у зіткненні двох принципів, закріплених у міжнародному праві (у документах ООН): про непорушність кордонів (Заключний акт 1975 року в Хельсінкі) і права націй на самовизначення. Досягти одночасної реалізації цих принципів, які суперечили один одному, на території невеликої Югославії було неможливо.

Четвертий аспект полягає у маніпулюванні демографічними показниками. Міжнародна спільнота абсолютизувала фактор етнічної більшості як бази надання тій чи іншій етнічній групі державотворчого статусу. Найбільш наглядно це проявилось у Косово, де чисельна перевага албанців над сербами сприймалася міжнародними посеред-

никами як головний фактор для визначення статусу Косово. Ніхто не взяв до уваги, яким шляхом албанці досягли чисельної переваги над сербами у Косово.

П'ятий аспект пов'язаний із проблемою визнання і невизнання самопроголошених державних утворень на території колишньої Югославії. Міжнародна спільнота визнала Косово (нині майже 70 держав визнали Косово), але відмовила у визнанні на території БіГ сербів і хорватів.

Існує ще один зовнішній фактор впливу на Балкани. Йдеться про процеси глобалізації, які охопили весь світ. Коли ми говоримо про глобалізацію, то йдеться не стільки про кількість персональних комп'ютерів на душу населення, хоча і це важливо, а про ринкову економіку, про вільне пересування товарів, капіталів, людей та ідей, про новий характер взаємин по лінії особистість–суспільство–держава, їх участь у сучасних міжнародних процесах тощо. Щоправда, балканська національна самоідентифікація вписується у процес глобалізації, але за формою далека від бажаного. Ми тут спостерігаємо зростання держави у всіх суспільно-політичних та економічних процесах, водночас глобалізація передбачає, що роль держави у всіх цих сферах поступово знижується, натомість зростає роль і активність неурядових організацій, громадянського суспільства, місцевого самоврядування. Можливо, всі ці вади будуть нівельовані інтеграцією до ЄС.

Хоча Балканам присутня власна специфічність, але вони розвиваються не у вакуумі і піддаються постійно зовнішнім впливам. Між тим, нинішнє зовнішнє середовище, особливо його структура, унікальна. Дехто її називає плюралістичною однополярністю, під якою одні розуміють незаперечну гегемонію Сполучених Штатів, на думку інших – це м'яка гегемонія Штатів, треті розуміють як американське лідерство. Недивно, що у 90-х роках ХХ століття США відігравали вирішальну роль у балканській кризі й очолили операцію з її розв'язання. Європейський Союз не зміг впоратися із проблемою на своєму континенті і звернувся за допомогою до США. Американська стратегія „балканського врегулювання” мала одверто силовий характер, при цьому без санкції Ради Безпеки ООН (у 1999 році). Можна передба-

чити, що Вашингтон не залишить цей регіон поза своєю увагою і тепер. Але повоєнне облаштування після 1999 року, що було найважчим, США передали ООН та ЄС. Про вплив США на цей регіон вказує те, що майже всі балканські країни налаштовані проамериканськи.

Зате Росія фактично втратила свій вплив на Балканах (СРСР зберігав вплив тут практично до „оксамитових” революцій, але Румунія, Югославія, Албанія за підтримки США та Китаю кидали виклик радянській гегемонії).

Які перспективи розвитку Балкан? По-перше, інтеграція до НАТО та ЄС – єдиний шлях, щоб поступово позбутися проблем, закорінених у минулому.

Що це дасть балканським народам? 1. Балкани перестануть бути мостом між Європою та Азією, вони пристануть до європейського берега, поділяючи європейські цінності, політичні та економічні стандарти, але зберігаючи свою історію, культуру, спосіб життя. 2. Широке включення у європейську інтеграцію дасть змогу балканським народам позбавитися упередженості щодо один одного (прикладом цього є розв’язання віковичного конфлікту між Францією та Німеччиною). 3) Європа в особі ЄС візьме на себе відповідальність за стабільність на Балканах, але й балканські народи повинні перейняти на рівні суспільної свідомості толерантність, яка властива народам Європи.

ТЕМА 3

БАЛКАНИ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

ПЛАН

1. Балкани в античну епоху.
2. Балкани і слов’яни. Болгарська та Сербська держави.
3. Балкани у пізньому середньовіччі.

Завдання для самостійної роботи:

1. З’ясуйте, чи були слов’яни корінним населенням півострова.
2. Проаналізуйте, як тут виникло християнство.
3. Проаналізуйте обставини, за яких сформувалися Болгарська та Сербська держави.

Чимало сучасних подій тієї чи іншої країни, регіону закорінені у минувшині. Розібратися в природі югославської кризи кінця ХХ сторіччя та Косовського конфлікту неможливо без знання історії цього регіону. З історичного минулого кожна із протиборчих сторін шукає аргументи для підтвердження свого права на ту чи іншу територію.

Балкани завжди були особливим регіоном Європи, в якому виникали і йшли в небуття імперії. Це унікальний регіон, де одночасно співіснують три світові релігії – католицька, православна, мусульманська. Тут сформувалося вкрай складне етно- і конфесійно-общинне перешарування населення. Балкани також можна розглядати як міст між Заходом і Сходом, як перехрестя світових цивілізацій. Назва „Балкани” є тюркського походження й означає „ланцюг вкритих лісом гір”.

Спільна держава югославів складалася довго і важко. Як відомо, Югославія населена спорідненими кров’ю і мовою народами. На відносно невеликій території проживає упереміжку 20 народів, та історія розвела їх по різні боки. Народи, що мали генетично одні корені, розвивалися в різних історичних умовах і рухалися паралельно до своїх самостійних етнічних общин та етносів. Звідси серби, чорногорці, македонці тяжіють до східноєвропейського слов’янського світу, а хорвати, словенці, будучи слов’янами, – до Заходу. Мусульмани-слов’яни давно увійшли з орбіту ісламу.

Достеменно відомо, що наприкінці V століття до нашої ери на території Сербії і Чорногорії жили переважно неслов’янські народи. Першими мешканцями Балкан були іллірійці (предки сучасних албанців, хоча стовідсотково це не доведено) та фракійці (даки як гілка фракійців – це давні румуни). Саме цей факт албанці використовують для аргументації своїх прав на Косово. Щоправда, досі тривають суперечки, чи сучасні албанці є потомками іллірійців. Але історичні претензії албанців на Косово виглядають також обґрунтованими, адже їхні предки – іллірійці – з’явилися тут на 500–800 років раніше за слов’ян, і серби також.

У III столітті до н. е. сюди прийшли римляни, які перетнули Адріатику і згодом зайняли весь регіон. Сучасні міста Белград, Софія, Едірн стали центрами так званого Римського світу (Пакс Романа). Ви-

хідці із балканського регіону ставали навіть імператорами: Клавдій, Аврелій, Діоклетіан.

Балкани потерпали від довоколишніх племен: готів (III–V ст.), гунів (IV–V ст.), аварців, слов'ян та болгарів (VI–VII ст.), мадярів (угорців) (IX–X ст.), печенігів (X–XI ст.), половців (XII–XIII ст.), монголів (XIII ст.).

Частина цих завойовників грабували балканські землі і поверталися назад, інші – слов'яни, болгары, мадяри – залишалися. Вони або домінували над автохтонним населенням, або ж, втрачаючи свою ідентичність, асимілювалися.

Отже, слов'яни були не корінним населенням Балкан, а прийшлим. Саме слов'яни є автохтонним населенням європейського простору. Вони відомі у візантійських та римських джерелах як венеди, анти, склавіни, слов'яни тощо. Головне місце їхнього перебування було біля Карпатських гір, стародавня Хорватія та середня течія Дунаю та його притоки Сави і Драви (Паннонія). І вже звідси вони мігрували на схід до Балтійського моря, на захід – до Ельби і на південь – по всьому Балканському півострову.

Серби – слов'янський народ – з'явилися із-за Дунаю на Балканах у VII столітті. Разом із хорватами та словенцями, які також прийшли із-за Дунаю, вони зайняли центральну і західну частину півострова. Значна частина дослов'янського населення (іллїрійці, греки, кельти, римляни) перемістилася на узбережжя та гори, а долини зайняли прибульці. Чимало романізованих греків та іллїрійців переселилися до Албанії, а ті, що залишилися, були асимільовані слов'янами.

Існує переказ про переселення сербів на Балкани. Візантійський імператор Іраклій (610–641 роки), території якого потерпали від набігів аварів, запропонував сербам звільнити захоплені аварами у 630 році території і у разі перемоги заселити їх. Сербам дісталася перемога і вони зайняли територію нинішньої Далмації. За візантійськими джерелами, тоді серби не були єдиним племенем і склалися з 5 племен, які створили 4 окремі сербські прадержави (жупани). Ці сербські прадержави потерпали від болгар, греків, боролися між собою за землі. Лише у 1190 році керівник одного із сербських жупанів Стефан Нема-

ня звільнився від влади Візантії та об'єднав сербські держави (Сербське князівство, Королівство Боснійське, Герцеговину і князівство Чорногорію) в єдину державу, які проголосив Сербським королівством. Була створена середньовічна Сербська держава, яка потужно розвивалась і у XIV столітті переживала розквіт, її територія простягалася від Адріатики до Егейського моря. До її складу входило Косово.

Як виникло тут християнство? У 325 році Нікейський собор затвердив провідні парадигми цієї релігії. Більшість балканців – серби, болгари, греки, румуни – потрапили під вплив християнства. У 1024 році відбувся остаточний розкол християнства на католицизм (із центром у Римі з Папою Римським) і православ'я (з патріархом і центром у Візантії). Візантійська імперія стала центром православної релігії.

Тепер про історію Косово (стара назва Косово і Метохія: назва цих областей походить від сербського слова „кос” – шпак і грецького „метох” – „церковна власність”). Назва „Косово” стала застосовуватися наприкінці XIX століття, коли турки назвали цю область Косовським вілайєтом. У IV столітті до н. е. тут проживали іллірійсько-фракійські племена. У 168 році до н. е. Косово стало частиною Римської імперії. Після розпаду Римської імперії на дві частини Косово відійшло у IX столітті до Візантійської імперії. За Косово велася перманентна боротьба між Візантією і Болгарією. Упродовж IX–XIII століть Косово входило до Першого, а згодом Другого болгарського царства. Після того, як у 864 році Болгарія прийняла християнство, на території Косово було побудовано багато церков і монастирів. Основне населення Косово у IX–XII століттях, за візантійськими джерелами, – це болгари, а серби проживали на північному заході обабіч косовських кордонів.

Сербські історики стверджують, що з XII століття Косово починає відігравати роль колиски сербської державності. Сербський правитель Стефан Неманя почав збирати розрізнені сербські землі і у 1180 році встановив контроль над Чорногорією та частиною косовських земель. Наступник Стефана Немані Стефан Першовінчаний у 1216 році повністю приєднав Косово до першої централізованої сербської держави. Фактично до кінця XIV століття Косово (за невеликою перервою, ко-

ли воно увійшло до Другого болгарського царства) перебувало у складі Сербії. У XIII–XIV століттях на території сучасного Косово серби побудували десятки православних церков і монастирів (нині тут нараховується до 1 300 монастирів, церков та інших пам'яток сербської православної культури). Столицею сербської держави у різні роки були Призрен і Приштина, які були і найбільшими торговельними центрами. Самі ці землі аж до XX століття називалися „Старою Сербією”. На півночі Косово розвивалась індустрія, як і нині (завдяки покладам корисних копалин). Натомість албанські дослідники доводять, що в XI столітті Косово входило до складу Арбанони – держави у гористій частині сучасної Албанії.

XIV–XV століттями датуються більш чи менш достовірні дані про демографічний склад населення Косово. За турецьким кадастровим переписом від 1455 року більшість населення Косово становили серби. Сербські монастирські книги засвідчують, що основну частину населенням Косово становили серби, албанці, які активно переселялися з гористих областей Албанії на родючі землі косовської котловини. Окрім них тут проживали болгары, греки, вірмени. Більшість прізвищ у церковних книгах були сербськими, а не албанськими. Це підтверджують і турецькі кадастрові книги. Практично до XVII століття у Косово переважав сербський етнос. Майже вся топоніміка косовського краю є сербською, тобто слов'янського походження.

У 1355 році після смерті Стефана Душана сербська держава розпалася на кілька частин, що полегшило туркам-османам завоювання Сербії разом із Косово. 28 червня 1389 року в День Святого Вітта (сербською Відовдана) на Косовому Полі – центральній рівнині сучасного Косово між ріками Ситница і Лаб – відбулася битва сербів, албанців, боснійців, болгарів, угорців, саксонців із турками, яка (незважаючи на мужність сербів: Мілош Обіліч заколов турецького султана Мурада I у його власному шатрі) завершилася поразкою сербів та їхніх союзників. Відтоді розпочалося п'ятисотлітнє панування Османської імперії на Балканах, що стало причиною змін у демографічній і релігійній ситуаціях як у Косово, так і на Балканах загалом.

На півночі Дунаю, де існувала римська провінція Дакія, у IX ст. з'явилися угорці, які прийняли католицизм з Риму. Угорська держава захопила хорватські та трансільванські землі (заселені румунами).

Румунське державотворення відбувалося довкола двох князівств – Волощини і Молдавії, які об'єдналися лише в середині XIX ст.

Хорвати мали незалежну державу, в якій відбувалося справжнє релігійне протистояння між католицькою і православною конфесіями. Гору взяв католицизм. У 1102 році Хорватія об'єдналася з Угорщиною, отримавши широкі автономні права.

Словенці не створили власної державної структури і у VIII столітті стали частиною Франкського королівства, а у XIV столітті перейшли під контроль Габсбурзької імперії.

Боснія як держава виникла у X–XI століттях. В 1018 році потрапила номінально під владу Візантії, яка насаджувала православну віру. На початку XII століття частина Боснії опинилась у складі Угорщини, яка впроваджувала католицизм. Так Боснія опинилася на перехресті Західної і Східної церков. У 1463 році Боснію завоювали турки і заклали ґрунт для формування тут боснійсько-мусульманського етносу.

В Албанії місцеве населення іллірійці не було слов'янізоване. Вони жили переважно у гірській місцевості, зберігаючи мову, та існували незалежно. Голови родів контролювали свою місцевість. Існувала велика албанська міграція на південь.

В XI столітті Східна Римська імперія зазнає навали арабів-мусульман зі Сходу (раніше звідси прийшли перси). Так розпочалася поступова мусульманська колонізація балканського регіону. Поява тут мусульман спричинила хрестові походи.

Отже, до XIV століття, тобто часу утвердження тут влади турків-османів, на Балканах існувала така геополітична ситуація: 1) жодна держава на Балканах не була національною в сучасному розумінні слова, не було тут етнічно „чистих” народів; 2) на кожній із балканських територій населення було своєрідним міксом корінного населення та завойовників. Лише в Албанії слов'яни були асимільовані місцевим населенням; 3) серед жителів Балкан існував релігійний поділ: право-

славні (болгари, греки, серби), католики (хорвати і словенці), боснійці-мусульмани; 4) не було єдності між балканськими християнськими правителями.

ТЕМА 4

БАЛКАНИ У ВЕСТФАЛЬСЬКІЙ ТА ВІДЕНСЬКІЙ СИСТЕМАХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ПЛАН

1. Балканські народи під владою Габсбургів та Османів: компаративний аналіз наслідків їхнього домінування в регіоні.

2. Створення на Балканах національних держав. Формування концепції югославізму.

3. Балканський націоналізм: тло революційних рухів.

Завдання для самостійної роботи:

1. З'ясуйте особливості формування Австро-Угорської та Османської монархій.

2. Проаналізуйте особливості захоплення Габсбургами та Османами балканських народів та їхні наслідки.

3. Визначте три центри югославізму, їхні концепції та зміст.

4. Вивчіть сутність балканського націоналізму.

Зауважимо, що Османська та Австро-Угорська імперії формувалися по-різному.

Становлення Османської імперії відбувалося шляхом військових перманентних завоювань. Величезну роль в успішних османських завоюваннях відіграло те, що молода османська військово-феодална держава створила вишколену армію і, головне, – систему землеволодіння, яка сприяла зміцненню централізованої східної монархії, весь сенс існування якої полягав у безперервних завоюваннях, зокрема і земель для роздачі чиновникам і військовикам. Земельні володіння надавалися під зобов'язання з'явитися за першим закликот султана на війну з певною кількістю озброєних вершників залежно від вели-

чини прибутку із земельного володіння. Натомість Австро-Угорщина, яка складалася з низки доволі різних країн (її ще називають „клаптиковою монархією”), об’єднаних переважно завдяки родинним (династичним) шлюбом, укладеним союзам тощо. Габсбурзькі землі збиралися за допомогою шлюбів, союзів і часто в обмін на приєднання, тому мусили гарантувати новоприєднаним землям дотримання історичних прав та привілеїв тієї чи іншої території. Землі Габсбургів були настільки різними, що уніфікувати їх просто було неможливо. У 1867 році Австрія та Угорщина уклали унію створення двоєдиної конфедерації, в якій австрійський імператор був одночасно й угорським королем.

Албанці, як і греки, проживали, у гірській місцевості. Але їхнє становище суттєво різнилося від становища греків, які мали багатих і освічених купців і фанаріотів, греки також відігравали провідну роль у православної церковній організації, яка діяла в межах Османській імперії.

Албанців можна назвати одним із найбільш експлуатованих народів в Османській імперії. Насамперед частка албанців, новонавернених до ісламу, була найбільшою, оскільки албанці-християни сплачували надто високі податки: від 45 акче, який зріс за 50 років до 789 акче (акче – це срібна монета, яка у першій половині XV століття важила 3,2 г і містила 90 % срібла; з часом вага монети і вміст срібла постійно зменшувалися). Щоб уникнути таких високих податків, албанці приймали іслам. По-друге, на півночі Албанії проживали албанці-католики, які також зазнавали найбільших утисків з боку Османів (зауважимо, що основним ворогом Османської імперії були не православні народи, завойовані османами, а католицька Європа – Венеція, Австрія, Угорщина). Албанців-католиків насильно переселяли до Косово і примушували перейти на мусульманство. Сербі тікали з Косово і переселялися на інші неосманські території – Далмацію, Хорватію, Славонію, Срем, Бачку, Банат, Валахію тощо. Косово згодом перетворилося на впливовий албано-мусульманський центр. Хоча Албанія була у конфесійному плані різномірною (північ (м. Шкодер) – католики; на півдні православні албанці; мусульмани-албанці були розселені скрізь, хоча центром було Косово).

Албанські мусульмани мали привілеї не лише на своїй батьківщині, але і у всій Османській імперії. Найкращі яничари, рекрутовані із християнських родин, походили з Албанії. Албанців-мусульман наймали охоронцями високі чиновники Порти. Вихідці з албанців-мусульман ставали візирами (30 візирів за всю історію Османської імперії були албанцями). Вплив в албанському суспільстві мали окремі роди, до яких Порта дослухалася. Водночас албанці зазнали великих втрат (людських), оскільки їх багато служило в армії Порти, яка повсякчас воювала із сусідами. Починаючи з 1443 року, коли угорський полководець Янош Хуньяді, у складі війська якого були албанці на чолі із Скандербергом, завдав поразки османам під Нішою. З цього часу Скандерберг вів багаторічну боротьбу проти турок. Але незалежність Албанія отримає лише у 1913 році під час Балканських воєн.

Чорногорія була юридично складовою частиною Османської імперії і сплачувала харадж султанові, який збирався за допомогою каральних експедицій. Але відмежованість від центру Порти горами сприяла тому, що її контроль над Чорногорією був номінальним. Ця країна в XVII столітті фактично була напівнезалежною державою, що складалася із союзу племен, які мали своє представництво на чолі з митрополитом, власні закони та окреме судочинство.

Боснія і Герцеговина. Боснія, як і інші сербські землі, після заселення у VII столітті сербами розділилася на кілька жупанств. У 1018 році вона потрапила номінально під владу Візантії, яка насаджувала тут православну віру. На початку XII століття жупан Бела Урош віддав Боснію як придане угорському королю Белі II Сліпому. З цього часу угорські королі перебирали титули королів Далмації, Хорватії і Боснії. Відтоді у Боснії відбувалося суперництво сербського та угорського, православ'я та католицизму. Так Боснія опинилася на перехресті Західної і Східної церков. Водночас боснійці прагнули до незалежного існування. Наприкінці XIV століття через загрозу з боку турок Боснія повністю визнала верховну владу угорського короля й окатоличення набрало масового характеру.

У 1463 році султан Магомет II завоював Боснію, вбивши боснійського короля. Тут після османського завоювання розпочався, які і в

Албанії, масовий перехід у нову релігію – іслам. Водночас до БіГ йшла потужна мусульманська еміграція з тих територій, які були завойовані християнськими державами (з Хорватії, Словенії, Угорщини). Боснійська аристократія прийняла переважною більшістю іслам, і дуже швидко ця новонавернена боснійсько-мусульманська спільнота почала ставитися до християн жорстокіше, аніж самі турки. Так на території Боснії формується боснійсько-мусульманський етнос.

У середині XV століття турки зайняли Герцеговину. Назва цієї землі походить від слова „герцог”. Правитель цієї землі (стара назва – Захолмщина) Стефан Косач випросив собі у 1444 році у германського імператора Фрідріха титул герцога. Звідси і назва Герцеговина.

Боснія перетворювалася на оплот мусульманства: економічна і політична влада опинилася в руках мусульман, які у своїй більшості були слов'янами за своїм походженням. Чому у БіГ виникла така велика мусульманська община із православних боснійських сербів? Чимало дослідників пояснюють цей феномен тим, що у Боснійському королівстві з XIII по XV століття офіційною релігією було богомільство. Ця віра мала деяке поширення і у Сербії у XII–XIII століттях, за королювання Стефана Немані. Богомільство – антиклерикальний рух, який у X–XV століттях поширився на Балканах, зокрема, у Болгарії, Боснії та Сербії. Засновник – піп Богомил. В основі богомільства як релігійно-філософського вчення лежить уява про двоякість світу, про постійну боротьбу добра і зла. Ця віра проповідувала дуалізм, аскетизм і майнову рівність. Провідні засади богомільства: 1) матеріальний світ є творінням не Бога, а Сатани; 2) заперечення атрибутів християнської віри: церковної ієрархії; літургії; поклоніння мощам та хрестам; іконам; культу святих; невизнання святості неділі; будівництва храмів. Згодом богомільство переродилось у секту. Саме поширення богомільства з його вище перерахованими догматами полегшувало прийняття іншої віри, у цьому разі – ісламу. Безперечно, окрім цього існували серйозні соціально-економічні причини переходів до мусульманської віри. Цей фактор, перехід до ісламу балканських слов'ян, об'єктивно ніс із собою кардинальну зміну цивілізаційної належності неофітів.

Яничари, військовики турецької армії, отримували у Боснії, особливо в Сараєво, землі за вислугу. У БіГ, незважаючи на те, що мусульмани становили більшість у владних структурах, а це 33 % від усього населення, решту складали православні – 43 % і католики – 20 %. Православні симпатизували Сербії та Чорногорії; католики – Хорватії, Австрії, тобто Габсбургам.

Отже, територія БіГ стала ареною перманентних воєн, сплачувала військові повинності, на ній відбувалися регулярні мобілізації чоловіків до війська, поступово це призводило до занепаду території. На БіГ мала свої плани й Австро-Угорщина. За таких конфесійних та етнічних умов громадянська війна у БіГ у 1990-х роках була найтривалішою і найжортовнішою.

Сербія. Для сербів перехід під турецьке іго не був несподіваним, як, наприклад, татаро-монгольське нашествя для руських князівств. Вже понад півтора століття серби потерпали від турецьких нападів. Сербська держава переживала агонію, її правителі, потребуючи грошей, надавали всілякі привілеї Венеції і Дубровнику, гнітили власний народ. При сербському престолі навіть існувала сильна туркофільська партія. Краще хоч якась влада, аніж ніякої – таким було переконання багатьох сербів, які в останні десятиріччя Сербської держави жили в анархії та непередбачуваності свого майбутнього.

У 30–50-х роках XVI століття руйнується монолітність нації. Окремі групи сербської людності з різних областей починають діяти самотужки, часто без урахування й усвідомлення спільних національних інтересів і стратегічної мети. Боротьба проти турок тривала, але не у вигляді масового народного руху, як це було раніше, а у формі розбійницьких нападів четників і усюків. Водночас більшість населення обирає для себе один із двох основних шляхів: або переходить на бік нових володарів, або покидає рідні терени, емігруючи на інші землі.

Мусульман на цій території було мало, вони проживали лише у великих містах. Турки залишили сербам стару адміністративну організацію. Православна церква мала автокефальний характер і лише номінально підпорядковувалася патріарху з Константинополя. Вона підтримувала зв'язки з іншими православними церквами, зокрема і з Росією.

Варто зауважити таку обставину: до місцевого народного побуту і церкви турки ставилися байдуже і не намагалися сербів перетворити на турок. Навіть більше, ця ідея була їм чужою, оскільки турки вбачали велику різницю між правовірними мусульманами і нечистою райєю (стадо), тобто християнами. Тому у перші півтора-два століття після завоювання турками Сербії серби жили більш-менш комфортно. До того ж за турецького панування над сербськими землями виник ще один важливий об'єднувальний фактор. Річ у тім, що до турок різні частини Сербії орієнтувалися на різних сусідів. Тепер же під турецьким ігом серби відчули, що вони пов'язані тісними зв'язками спорідненості та єдності однієї нації. Завдяки цьому сербам вдалося упродовж трьох із половиною століть турецького панування відстояти свою культуру і віру, відчуття єдиного народу. Сербська мова була офіційною мовою султанської канцелярії у стосунках з угорським та румунськими урядами. Так само дочки сербських правителів стали дружинами султанів Баязета і Мурата, які привезли до султанського двору звичаї, мову. Із середовища сербів виходили державні мужі Османської імперії. Серед них Хаджі-Мустафа (Мехмед Соколович), візир белградського пашалика, який отримав у народі прізвисько „сербської матері”. Саме він, мусульманин, візир султана, відновив у 1557 році сербську патріархію, визволивши сербську церкву від опіки Візантії, призначивши на посаду патріарха свого брата Макарія, а свого племінника зробив митрополитом герцеговинським.

Щоправда, з кінця XVI і в XVII столітті, коли Османська імперія вступила у період занепаду і коли у міжнародних відносинах постало „східне питання”, становище Сербії у складі Османської імперії змінилось, особливо у системі аграрних відносин. Якщо раніше турки не забирали у сербів землі у свою власність, а лише обкладали їх обов'язковими податками, що сплачувалися як султанові (харч або харадж), так і всім іншим посадовим особам турецької адміністрації. За несплату харача навіть продавали у рабство. Проте турки на першопочатках стежили за тим, щоб побори відповідали реальним можливостям райї і намагалися забезпечити особисту свободу та захищали майно християн. Тепер, із занепадом Османської імперії, сталися істотні зрушен-

ня на селі, де переважно проживали серби: розпочався перерозподіл земель на користь мусульман, серби позбавлялися майнових та інших прав. Мусульмани засновували великі власні господарства, які райя обробляла на умовах панщини.

Так само у 1766 році було скасоване сербське патріаршество, отже, сербська церква почала підпорядковуватися константинопольській. Церкви перетворені у мечеті, дзвони зняті, а християнські богослужіння проводилися підпільно. У руках турок був ще один спосіб виснаження слов'янських земель: данина кров'ю – це данина хлопчиками, з яких рекрутувалися яничари. Такі хлопчики отримували турецьке ім'я, яничарський одяг і виховувалися у душі релігійного мусульманського фанатизму. Була розроблена ціла система виховання таких хлопчиків: вихователі ставилися до них лояльно, спілкувалися з ними лагідно, обіцяли золоті гори і переконували зневажати безправних рабів-християн.

Починаючи з XVII століття, серби часто повставали проти Порти, вони створювали чети (загони) партизан, ставали гайдуками, переселялися в інші держави та місця, брали участь разом із Австро-Угорщиною у війнах проти Османської імперії. Церква підтримувала ці акції. Сила у турок ще була, і вони жорстоко мстилися повсталим сербам. У 1690 році після чергової австро-турецької війни десятки тисяч сербів на чолі із православним патріархом Арсенієм переселилися на територію Австро-Угорщини (Бачка, Банат, Срем), згодом ця територія отримала назву Воєводина (назва походить від слова „воєвода”, який очолював цю сербську спільноту). Землі, які покидали серби, турецька влада заселяла мусульманським населенням, переважно турками й албанцями із гірської місцевості Албанії. Так у Косово змінювалася демографічна ситуація на користь мусульман.

Отже, Греція, Чорногорія, БіГ, Сербія, Албанія за османського панування мали змогу провадити самостійну внутрішню політику, і почасти і зовнішню. Віддаленість від Порти, недоступність до гірської місцевості дозволяли частині греків, албанців, чорногорців жити відносно незалежно. Порта керувала Балканами фактично через посередників – церкву та місцевих чиновників.

Натомість Болгарія, Македонія та Фракія були суттєво контрольовані османською владою. Водночас усі розглянуті балканські території вважалися невід'ємними частинами Османської імперії, а Трансільванія, Молдавія, Валахія та м. Дубровник мали суттєву незалежність. Трансільванія, Молдавія і Валахія потрапили під владу Османів у XV столітті, але вони не були інкорпоровані в єдину державну систему, а залишилися автономними провінціями зі своїми власними інституціями. Порта не включала їх до структур імперії – їй потрібна була буферна зона у боротьбі із Західною Європою.

В Османській імперії, принаймні теоретично, не існувало проблеми взаємодії між державою і церквою. Султан був фактично верховним і світським, тобто політичним і церковним правителем. Також в Османській імперії не було відкритої ворожнечі між мусульманською та християнською церквами. Султанат дозволяв і використовував православну церкву і направляв її не проти ісламу, а проти католицизму.

Отже, серби, боснійці, герцоговинці перебували під турецьким гнітом п'ять століть. Як зазначено вище, турки, з одного боку, захочували ісламізацію цих народів, з іншого, опирались у своїй політиці на православну церкву і виділили її навіть у самостійну. Унікальним явищем можна вважати появу на Балканах слов'ян-мусульман. Це був не просто перехід слов'ян до нової конфесії і пов'язана з цим зовнішня зміна. Це поява нової культури життя, навіть поява особливої мусульманської нації на базі слов'янського етносу.

Що стосується самої Османської імперії, то станом на XVIII століття вона переживала загальну кризу: перманентні війни і поразки в них; втрата територій (у 1798 році Єгипет, який був чи не головним постачальником продуктів до столиці імперії, захопив Наполеон); яничари з вірних слуг перетворилися на проблему: не маючи коштів на їхнє утримання, султан, замість того, щоб розпустити їхні підрозділи, розселив їх по імперії на так зване „кормління” (а це спровокувало грабунки, розбої проти центру), перманентні повстання, зокрема на Балканах; зміцнення регіональних правителів, які не підкорялися центру; Тільзйтський мир, укладений у 1807 році між Росією та Францією, містив пункт про розподіл Османської імперії; реформи в імпе-

рії провалювалися; вбивства султанів, створення в регіонах власних армій і збір податків на користь регіонів. Отже, східне питання, тобто питання занепаду, розпаду і розподілу територій Османської імперії між провідними європейськими державами набрало конкретних форм.

Народи Балкан під владою Габсбургів. Передовсім з'ясуємо, які югослов'янські землі входили до Австро-Угорської монархії. У 1527 році під владу Габсбургів повністю потрапила Хорватія. На початку XVI століття у складі Габсбурзької монархії опинилася Словенія. За Карловицьким договором 1690 року між Портою та Австрією (так завершилася австро-турецька війна 1686–1699 років) Славонія, північні райони Срему, землі на півдні Угорщини перейшли до Австрії. Далі під опіку Відня перейшов Банат з румунським і сербським населенням.

Наприкінці XVII – на початку XVIII століття через австро-турецькі війни серби стали масово переселятися на територію Австрійської імперії (Бачку, Бараню, Банат, Срем – тут раніше також жили серби). Ці землі у XIX столітті стали називатися Воєводиною. 1690 року декілька десятків тисяч сербів на чолі з патріархом Арсенієм також переселилися на австрійські землі. Загалом до Австрії переселилося 670 тисяч сербів; у самій Сербії проживав 1 млн осіб; майже стільки – в інших провінціях Османської імперії. Сербські поселення виникали в Угорщині, Хорватії: серби розселилися упереміш із хорватами. Так створювалася нова демографічна ситуація та сербсько-хорватське протистояння.

Серби почувалися в Австро-Угорщині набагато вільніше і комфортніше, ніж інші народи. Відень був зацікавлений у сербських поселеннях, насамперед як учасниках боротьби проти османів. Тому сербські лідери без особливих зусиль домагалися від австрійського імператора підтвердження своїх пільг і прав. Серби володіли в Австрії конфесійною автономією на чолі із митрополитом, якого обирали на зібраннях („саборах“) делеговані представники різних сербських суспільних верств. Отже, австрійські серби серйозно протистояли окатоличенню: православні духівники мали великий авторитет у своїх парафіях. Саме так серби ізолювали себе від католицького світу. Також процес окатоличення серби компенсували прямими зв'язками з Від-

нем, який здійснив низку реформ і дозволяв сербам православну віру та їхні привілеї. Водночас серби отримали право свого місцевого самоврядування. Щоправда, вони відчували тиск з боку угорської влади та хорватів, які прагнули повернути їх до католицизму і позбавити самоврядування.

Наприкінці XVII – у першій половині XVIII століття на Балканах виникає новий суб'єкт міжнародних відносин – Росія.

Створення на Балканах національних держав. Формування ідеології югославізму. Балканський націоналізм: тло революційних рухів

Сербія внаслідок своєї антиосманської боротьби отримала у 1830 році з рук султана досить широку автономію. Ця дата вважається датою створення Сербської національної держави за династії Обреновичів, хоча Сербія перебувала, з одного боку, під протекторатом Росії, а з іншого – під турецьким суверенітетом. У 1840-х роках у Сербії утвердилася династія Карагеоргієвичів.

Чорногорія (з італ. Montenegro) отримала незалежність у 1878 році за Берлінським договором.

Боснія і Герцеговина у 1878 році була окупована Австро-Угорщиною і лише через 30 років, у 1918 році, увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців.

Албанія була проголошена незалежною у 1913 році внаслідок Балканських воєн.

Хорватія та Словенія отримали незалежність у 1918 році із розпадом Австро-Угорщини, але одразу увійшли до складу Королівства сербів, хорватів та словенців.

Саме історія перебування сербів, хорватів і словенців та інших югослав'ян у складі інших держав сприяло зародженню ідеології їхньої спільності, яка отримала назву „югославізму”.

Поступово формується три об'єднавчі центри югославізму: хорватський, сербський, чорногорський (після отримання Чорногорією незалежності).

Наприкінці XVIII століття у середовищі хорватської інтелігенції відбувається становлення національної ідеї – ідеї спорідненості (спільності) південних слов'ян. Центром такого об'єднання пропонувався Загреб.

Ставлення сербської просвітницької громади до закликів із Загреба було неоднозначним. До того ж 1830 року виникло Сербське князівство на чолі з династією Обреновичів, яке очолило боротьбу проти Османської імперії і виступало за створення держави – Балканського союзу, до якого мали увійти Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Македонія, а також Хорватія у разі розпаду Австро-Угорщини. Центром Балканського союзу пропонувалася Сербія, яка планувала у перспективі створити й очолити південнослов'янську федерацію. Так почалося формування великосербської політики.

Революція 1848–1849 років в Австрії дещо ослабила сербсько-хорватське суперництво за першість і спонукала вдатися до більшої координації своїх дій щодо об'єднання південних слов'ян, відсунувши на другий план, хто буде першим в об'єднанні. Поразка революції означала крах політичних планів хорватських і сербських лідерів.

Водночас у середині XIX століття серед хорватів виникає інший напрям хорватської національної політики, суть якого полягала у створенні незалежної хорватської держави (без сербів), навіть „Великої Хорватії” від Німеччини до Македонії та оголошення всіх південних слов'ян (крім болгар) хорватами. Звідси бере свої витoki великохорватська політика.

У XIX столітті відбувається становлення словенського національного руху, лідери якого загалом позитивно ставилися до об'єднання південних слов'ян, але водночас не планували відмовлятися від власної мови, політичного суверенітету. Найоптимальнішою формою об'єднання вважали федерацію. Водночас серед словенської еліти набрали значного поширення на середину XIX століття ідеї австрославізму, за якими австрійська держава є єдиною можливою державою, у складі якої перебуватиме Словенія. Щоправда, наприкінці цього ж століття серед словенців беруть гору антиавстрійські настрої. Тому у 1913–1914 роках була проголошена у Люблянні ідея створення південнослов'янської федерації і включення до неї південних слов'ян, які сповідують католицизм.

Тим часом серби в Австрії, тобто території Воєводини та інших провінцій, звертають свої погляди до Сербського князівства, яке пере-

творюється з 1860-х років у центр антиосманського руху на Балканах. Лідери князівства домагалися ліквідації османського панування, об'єднання сербських та інших південнослов'янських земель на чолі із Сербією.

Сербія і Хорватія претендували на вплив у Боснії і Герцоговині – провінції Османської імперії – і приєднання цих територій до своїх держав. У БіГ проживало станом на 1870 рік 572 тис. осіб православних (48,9 %), 440 тис. мусульман (37,6 %), 185 тис. католиків (12,7 %). Сербія вважала боснійських мусульман „сербами ісламської віри” і закликала їх до об'єднання в одній сербській державі. Водночас народи БіГ, розділені конфесійно, жили відокремлено. Найбільш національно свідомо поводити себе в Боснії і Герцеговині серби, які були прихильниками сербського унітаризму, тобто створення південнослов'янської держави на чолі із Сербією.

Після російсько-турецької війни 1877–1878 років БіГ перейшла до складу Австро-Угорщини. Сербія погодилася на таку зміну, підписавши у 1881 році відповідну конвенцію з Австро-Угорщиною.

Тоді ж Хорватія, не досягнувши приєднання до себе БіГ, домагається більшої автономії у складі Австро-Угорської імперії. У цих умовах посилюється сербсько-хорватська ворожнеча, яку австро-угорська влада вмiло використовувала.

З початком ХХ століття політичне розмежування на Балканах піднімається на новий щабель. Додається ще одна обставина: в регіоні загострюється суперництво європейських країн за турецьку „спадщину” (так зване „східне питання”): відбулося дві Балканські війни, внаслідок яких Македонія була розділена між Сербією, Болгарією і Грецією.

Проте у контексті спільної боротьби проти Австро-Угорщини і серби, і хорвати сповідували, принаймні до 1914 року, ідею єдиної південнослов'янської федерації за обопільної рівноправності обох народів.

ТЕМА 5
ЮГОСЛАВСЬКІ ЗЕМЛІ У ВІДЕНСЬКІЙ
ТА ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКІЙ СИСТЕМАХ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

ПЛАН

1. Югославські землі на початку ХХ століття. Провідні європейські країни та результати Балканських воєн.

2. Югославські землі в епіцентрі Першої світової війни. Створення Королівства сербів, хорватів та словенців у системі Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин.

3. Балкани у роки Другої світової війни.

Завдання для самостійної роботи:

1. З'ясуйте результати Балканських воєн.

2. Проаналізуйте, за яких обставин сформувалося Королівство сербів, хорватів та словенців.

3. Чому хорватам і словенцям не вдалося створити свої власні національні держави?

4. Вивчіть роль і статус складових частин Королівства сербів, хорватів та словенців у роки Другої світової війни.

Югославські землі на початку ХХ століття. Провідні європейські країни та результати Балканських воєн

Королівство Сербія отримало у 1830 році з рук султана внаслідок антиосманської боротьби досить широку автономію. Ця дата вважається датою створення Сербської національної держави за династії Обреновичів. Особливість існування сербської держави полягала у тому, що вона, з одного боку, перебувала під протекторатом Росії, а з іншого – під турецьким суверенітетом.

Після російсько-турецької війни 1877–1878 років Сербія (тоді ще князівство) досягла певної незалежності від Османської імперії. У 1882 році Сербія була проголошена королівством, в якому наприкінці ХІХ сторіччя сформувався проавстрійський деспотичний „особис-

тий” режим короля Александра Обреновича. У 1903 році у Сербії відбувся військовий переворот, унаслідок якого король Александр та його дружина були вбиті. Королівання перейшло до династії Карагеоргієвичів, тобто короля Петра I (1903–1921 роки). Організатором замаху була організація, яка з 1911 року стала називатися „Об’єднання або смерть” (більш відома як „Чорна рука”), метою якої було повернення до влади Карагеоргієвичів та об’єднання всіх югослов’янських територій довкола „Великої Сербії”. Так завершився смутний період міждинастичних чвар, після якого Сербія вступила у період стабільного політичного розвитку.

Провідними завданнями Сербії були: 1) ідея створення єдиної південнослов’янської держави на Балканах (на початку XX сторіччя одна частина виступала за створення „триалістичної” держави у межах Австро-Угорщини; інша вважала, що єдність південнослов’янських народів можлива лише у разі розпаду Габсбурзької монархії. В цих умовах Сербія у свідомості певної більшості слов’ян на Балканах поставала як центр такого державного об’єднання; 2) здобуття виходу до Адріатичного моря через Стару Сербію (Косово) та Північну Албанію. Ці плани пов’язувалися також із переділом Македонії та Албанії, що давало змогу отримати вихід до Адріатики. Регіон належав ослабленій Порті. Для виконання цього завдання Сербія ініціювала створення у 1912 році антиосманського Балканського союзу у складі Сербії, Болгарії, Греції, Чорногорії. Підготовка до двох Балканських воєн завершилася. Перша Балканська війна тривала з жовтня 1912 року по грудень 1912 року. Приводом стала відмова османського уряду надати автономію Тракії та Македонії. У грудні 1912 року Порта попросила перемир’я. 30 травня 1913 року підписано Лондонський договір: 1) визнана незалежність Албанії, що унеможливило приєднання її частини до Сербії для виходу до Адріатики; 2) спірним залишалося питання поділу Македонії.

Саме питання розподілу Македонії посварило недавніх союзників: Болгарія відмовилася передати Сербії частину Вардарської Македонії. Греція вимагала від Софії Тракію із Салоніками. Румунія також вимагала виправлення кордону із Болгарією на свою користь. Сербія

сформувала антиболгарський союз із Грецією, Румунією і Портою. 30 червня 1913 року розпочалася Друга балканська війна нападом болгарської армії на сербські війська у Македонії. Болгарія програла війну. Сербія отримала за Бухарестським мирним договором (10 серпня 1913 року) Косово, Метохію, Вардарську Македонію та частину Новіпазарського санджака. Так Сербія удвоє збільшила свою територію (87 тис. км²), чисельність її населення зросла із 2,9 до 4,4 млн осіб. Це з одного боку. А з іншого – Сербія отримала нові проблеми, оскільки перестала бути моноетнічною, адже новоприєднане населення було македонцями, албанцями турками, циганами, які чинили спротив сербізації з боку Белграда.

Князівство Чорногорія отримало незалежність у 1878 році (після російсько-турецької війни 1877–1878 років). Вона не мала спільного кордону з Сербією і була оточена османськими та австрійськими володіннями. Територія князівства становила на початку ХХ сторіччя 9,5 тис. км², де проживало 220 тис. осіб. У 1910 році князь Никола Петрович на ознаменування свого 50-річного правління проголосив себе королем, а країну – королівством. Чорногорське королівство орієнтувалося на Сербію. Завдяки цьому внаслідок двох Балканських воєн його територія зросла до 14,5 тис. км², поділивши із Сербією Новіпазарський санджак, а населення збільшилося до 435 тис. осіб. Чорногорія отримала спільний кордон із Сербією.

Аналізуючи ситуацію в Боснії та Герцеговині, насамперед необхідно звернути увагу на те, що цій невеликій балканській країні довелося напередодні Першої світової війни зіграти важливу і трагічну роль, непорівнянну з її розмірами та потенціалом. Саме з цього погляду розглядатимемо історію БіГ на початку ХХ сторіччя.

У 1878 році Австро-Угорщина, відповідно до домовленостей, окупувала БіГ. Однак формально ці землі залишалися провінцією Османської імперії, а їхнє населення вважалося підданими султана, яким гарантувалося право вільного віросповідання. Окупація визнавалася тимчасовою. Усі прибутки провінції повинні були використовуватися для потреб населення БіГ.

У 1908 році Австро-Угорщина, скориставшись младотурецькою революцією, анексувала БіГ, що спричинило у міжнародних відноси-

нах загальноєвропейську „боснійську кризу”, хоча до війни не дійшло: і Росія, й Антанта не мали достатніх сил для війни і порадили Сербії та Чорногорії уникати активних дій. У Відні навіть почали розробляти план триалізації Дунайської монархії: Австрія + Угорщина + БіГ.

Місцеве населення, яке чотири століття терпіло османський гніт, чинило, всупереч очікуванням, відчайдушний спротив новим завойовникам, воно не сприймало чужоземну владу, навіть таку європейсько-цивілізовану та прогресивну, як австро-угорська. Лише після чотирьох місяців спротив боснійців був зламаний. У 1882 році відбулося чергове повстання проти окупаційного режиму, останнє у ХІХ столітті.

БіГ мала для Австро-Угорщини важливе стратегічне (як форпост щодо експансіоністських планів на Балканах) та економічне значення. У 1879 році тут проведено перепис населення (статистика австрійська досить правдива). Його результати: загальна кількість населення – 1 млн 140 тис. осіб, із яких 486 тис., тобто 42 %, православні (серби), 442 тис. (39 %) мусульмани, 209 тис. (17,5 %) – хорвати-католики і 3 тис. (2,5 %) євреї. Перевага сербів усього на 3 % над мусульманами найбільш вірогідно спричинена досить значною еміграцією останніх до Туреччини. І мусульмани, і серби не корилися примусовій мобілізації, за законом від 1881 року, до австро-угорської армії, що було однією із головних причин мусульманської еміграції, адже мусульмани вважали негідним для себе служити в армії гаурів-християн. На перших порах Австро-Угорщина залишила в БіГ османські порядки, права й адміністративний поділ. Провінція не була приєднана ні до Ціслейтанії, ні до Транслейтанії, її виділили в окрему адміністративну одиницю, підпорядковану Францу Йосифу. Фактично, на початку ХХ століття в БіГ було створено централізований поліцейсько-бюрократичний режим із досить символічною участю в управлінні представників місцевого населення. До роботи в апараті залучалися хорвати-католики або чехи, словенці та поляки, які володіли німецькою мовою. Загалом корінне населення становило у складі чиновників наприкінці ХІХ століття 26 % (мусульмани – 5 %, серби – 3 %). Після анексії у 1908 році БіГ стала складовою частиною Габсбурзької монархії, у Сараєво був сформований уряд, у 1910 році подаровано ім-

ператором БіГ конституцію, створено парламент без законодавчих функцій за участі трьох наявних сербських, мусульманських та хорватських політичних організацій. Перед 1914 роком кількість чиновників із корінного населення збільшилася удвічі.

Через етнічний та конфесійний склад свого населення БіГ стала об'єктом боротьби зовнішніх сил: Сербії та Чорногорії. Відень, щоб зберегти свою владу у БіГ, провадив тут політику національного і конфесійного розмежування: передовсім пропагував концепцію єдиної „боснійської нації”, яка зазнає фіаско; здійснював депортацію сербів, які жили всуміш із католиками і мусульманами; ліквідував православні церковно-приходські школи, право імператора призначати православного митрополита, розміщення на кордоні із Сербією колоністів-католиків з Тіролю та Галичини. Хорватам-католикам у БіГ було легше, на них не здійснювався значний тиск. Навіть більше, Відень дозволив їм за участю Риму відокремитися у 1881 році в самостійну єпархію, перекласти всю літературу сербсько-хорватською мовою, розширював мережу католицьких шкіл та сприяв католицькому прозелітизму.

Австро-Угорщина також сприяла консолідації боснійських мусульман у БіГ з тим, щоб створити в їх особі противагу сербсько-православному елементу. Відень не визнавав боснійських сербів частиною сербської нації.

Водночас національно-визвольний рух у БіГ розвивався. Відень надавав корінним народам церковну, культурну і шкільну автономію. На цьому ґрунті виникають сербські, хорватські й мусульманські національні політичні організації, групи під національними гаслами, періодичні видання. На арену боротьби вступало нове покоління політичних діячів, представлених переважно інтелігенцією. Так у ланцюжку етнічність–конфесія спостерігається переміщення центра ваги з релігійних моментів на національні. Якщо раніше серби, хорвати і мусульмани самоідентифікували себе за релігійною ознакою, то тепер – за походженням, за національною ознакою. „Великосербська” та „великохорватська” ідеї втрачали свою привабливість, все більшої популярності набував призабутий „югославізм”. Так у БіГ виникла з гімназистів, студентів і ремісників „Молода Боснія”, яка схилилася до

терористичних методів у поваленні віденського режиму. Вона мала тісні зв'язки із сербською офіцерською організацією „Чорна рука”.

Наприкінці червня 1914 року на території БіГ планувалося проведення військових маневрів, для участі в яких прибув спадкоємець габсбурзького престолу Франц Фердинанд (1863–1914 роки). Члени „Молодої Боснії” 28 червня в Сараєві здійснили теракт, внаслідок якого ерцгерцог та його дружина загинули. Ці трагічні події були використані як привід для початку Першої світової війни.

Хорватські землі у складі Австро-Угорщини. Об'єднання у 1867 році Австрії та Угорщини у двоєдину монархію спричинило розподіл хорватських земель: власне Хорватія і Славонія увійшли до складу Транслейтанії, а Далмація та Істрія – до Ціслейтанії. Хорвати у Транслейтанії отримали: широкі повноваження їхнього собору та уряду у галузі судочинства, самоврядування, культурно-конфесійної діяльності, а з 1913 року економіки. Хорватська мова була визнана офіційною у Хорватії і Славонії. Бана (керівника) Хорватії призначав імператор за поданням хорватського уряду. Адріатичний порт Рієка (Фіуме) передали Угорщині.

Кількість сербів у хорватських землях зросла (майже на 400 тис.) із приєднанням у другій половині XVIII століття так званого Воєнного кордону – це особлива частина Австрійської імперії на кордоні з Османською імперією, що пролягала по хорватських та сербських землях майже від Адріатики до Трансильванії. З цього часу відносини хорватів та сербів, особливо їхнього правового й адміністративного становища, перетворилися на серйозну проблему у хорватських землях. Як себе ідентифікували ці дві етнічні спільноти? За умови фактичної мовної спільності (спільна хорватсько-сербська літературна мова) серби і хорвати ідентифікували себе за приналежністю до певної конфесії. Звідси протистояння католиків-хорватів та православних-сербів, особливо у Славонії та колишньому Воєнному кордоні.

Водночас національні рухи і сербів, і хорватів розвивалися практично до кінця XIX сторіччя ізольовано один від одного, незважаючи на існування ідеології югославізму, за якою хорвати і серби проголошувались однією нацією. Кожна етнічна спільнота (хорвати і серби)

зберігала свою національну індивідуальність, самосвідомість, причетність до певної гілки християнства.

Хорватські політичні сили розробляли різні проекти політичного статусу своєї нації: 1) повна самостійність у складі Угорського королівства; 2) перебудова Габсбурзької монархії на основі трибалізму (зрівняння хорватів у правах з австрійцями та мадярами). У 1905 році була навіть створена „Сербсько-хорватська коаліція” (СХК), яка на виборах 1906 року виборола більшість у хорватському саборі.

Зрештою, і Будапешт, і Відень використовували сербів у своїх інтересах у боротьбі проти опонентів. Під час так званої Боснійської кризи 1908 року (Відень анексував БіГ) австрійський уряд зробив усе, щоб розколоти СХК і розпалити антисербські настрої. У 1908 році за звинуваченням у зраді були заарештовані 53 відомі сербські політичні діячі.

Особливість становища, що склалося у хорватських землях на початку ХХ століття, полягала у тому, що хорватська політична верхівка не пішла на компроміс із габсбурзьким режимом, як це сталося в середині ХІХ століття, а шукала зближення із Сербією.

Словенські землі (Каринтія, Штирія, Істрія, Гориця, Крайна) входили до Цислейтанії та прямо підпорядковувалися Відню. Ця югославська територія була найрозвиненішою в економічному плані. Словенці мали свій ландтаг. Національне об'єднання словенців відбулося навколо Крайни з центром у Люблянці, де словенці становили більшість (процес національної інтеграції обумовлювався певною мірою географічними факторами: гірські та долинні села були значно віддалені одне від одного, а у містах Каринтії та Штирії переважало німецьке населення).

Наприкінці ХІХ сторіччя у словенських землях, як і в інших югослав'янських землях, відбувався бурхливий процес політичної реструктуризації суспільства, тобто створення різних партій та рухів. Головне протистояння у Словенії точилося на початку ХХ століття між словенцями та німцями. Напередодні Першої світової війни у словенців виникають молодіжні організації радикально-націоналістичного спрямування (наприклад, „Відродження”), які вимагали держав-

ної самостійності Словенії, також сповідували югославізм і мали зв'язки з „Молодою Боснією”.

Югославські землі в епіцентрі Першої світової війни

З початком війни у Сербії знову формується програма звільнення всіх південних слов'ян від Габсбургів. Сербські правлячі кола реанімують ідею утворення „Великої Сербії” на чолі Карагеоргієвичів

7 грудня 1914 року у Сербії була проголошена на засіданні Скупщини Нішська декларація, лейтмотивом якої стала ідея створення об'єднаної югославської держави. На основі цієї декларації сербський уряд розробив дві програми: мінімум – створенням Сербії із сербським населенням, максимум – об'єднання всіх югослав'ян Австро-Угорщини і Європейської Туреччини. Про форму державного устрою не йшлося.

5–6 жовтня 1918 року політичні партії Хорватії, БіГ, Словенії, Далмації скликали у Загребі Народне віче – як орган верховної влади. 29 жовтня Народне віче проголосило розрив із Австро-Угорщиною і створення Держави словенців, хорватів і сербів, яка проіснувала всього один місяць.

Натомість Австро-Угорщина всіляко розпалювала міжнаціональну ворожнечу та релігійний антагонізм. Найбільших нападів зазнавали серби, яких офіційна пропаганда оголосила нацією вбивць. Тисячі сербів були відправлені у спеціальні табори. У Хорватії, у БіГ та інших південнослов'янських землях Відень інспірував антисербські акції. Після суду над „молодобоснійцями” розпочали репресії проти сербської інтелігенції. У 1916 році було засуджено до страти або тривалих термінів ув'язнення 150 „державних зрадників” – депутатів, священників, учителів, студентів (усі серби).

Створення Королівства сербів, хорватів та словенців у системі Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин

Результати Першої світової війни, поразка Австро-Угорщини та її розвал прискорили створення південнослов'янської держави навколо Сербії, оскільки вона єдина мала свою державність і перебувала в таборі переможців, тимчасом як Словенія і Хорватія, перебуваючи у складі Австро-Угорщини, опинилися у таборі переможених. Об'єднавшись із Сербією, ці країни отримували шанс не втратити свої терито-

рії. Так відбулося „весілля за розрахунком”, коли Хорватія і Словенія погодилися на спільну державу із Сербією. 1 грудня 1918 року регент Сербії Олександр Карагеоргієвич оголосив створення Королівства сербів, хорватів і словенців. На Паризькій міжнародній конференції 1919–1920 року Королівство було визнане міжнародним співтовариством. До 12-мільйонного Королівства входили Сербія з частиною Македонії, Чорногорія, Хорватія, Словенія, Далмація, БіГ, Воєводина. У новій югославській державі в економічному плані домінували Хорватія, Словенія і Воєводина, а у політичному – Сербія (серби становили у новоствореній державі 41 %, хорвати – 23 %, словенці – 8,5 %, македонці – 5 %, „босняки” (мусульмани) – 6 %, чорногорці – 1,6 %, решта – албанці, євреї, німці, угорці, цигани тощо). Косово і Метохія відійшли до Сербії, що давало привід Албанії висувати територіальні претензії до Сербії і говорити про окупацію Косова Сербією. Водночас Албанія і косовари разом стали боротися за приєднання Косово і Метохії до Албанії.

Конституція 1921 року зафіксувала унітарно-централістський характер югославської держави з монархічною формою правління, в якій національне питання не було розв’язане.

Централізм та унітаризм запроваджувалися в КСХС його правлячою верхівкою у вигляді доктрини „інтегрального югослов’янства”, яка проголошувала сербів, хорватів і словенців єдиним „трийменним народом”. Фактично, провадилася великосербська політика і у такий спосіб відбувалося приниження несербів.

Тривали терористичні акції у державі. Зокрема, у червні 1928 року сербський терорист застрелив у залі засідань парламенту двох хорватських депутатів і смертельно поранив лідера ХСП Радича. Це спричинило політичну кризу у КСХС. Цим скористався король Олександр, який разом із військовими здійснив державний переворот і встановив монархічний авторитарний режим. У листопаді 1929 року країна була перейменована на Королівство Югославія.

Головну опозиційну роль щодо центрального (сербського) уряду перебрала на себе у 1930-х роках Хорватська селянська партія (ХСП) на чолі з Мачеком. Тоді ж в Італії за сприяння фашистів виникає ор-

ганізація хорватських усташів (дослівно з хорватської – повстанці), які виступали проти союзу Югославії з Францією і в 1934 році організували у Марселі вбивство югославського короля Олександра під час його офіційного візиту до Франції та міністра закордонних справ цієї країни Луї Барту. Королем було проголошено 17-річного сина загиблого короля під іменем Петро II.

Найвний у Югославії в 1930-х роках міжконфесійний конфлікт православної та католицької церков.

Балкани у роки Другої світової війни

Довоєнна Югославія – це королівство за династії Карагеоргієвичів. У 1934 році у Марселі було вбито югославського короля Олександра під час його візиту до Франції. Корону успадкував його 17-річний син, який у березні 1941 року був проголошений королем Югославії під іменем Петра II. Дипломатичні відносини між СРСР та Югославією були встановлені у червні 1940 року. Це сталося після капітуляції Франції.

Німеччина та Італія вмiло використовували міжнаціональні розмежування та ворожнечу в Югославії. Після захоплення Італією та Німеччиною Греції Югославія опинилася затиснутою між країнами фашистського блоку і 25 березня 1941 року підписала протокол про приєднання до Антикомінтернівського пакту. Ця подія спричинила за участю офіцерства державний переворот. До влади прийшов уряд Симовича – генерала, командувача югославських ВПС. Нове керівництво Югославії підписало 5 квітня 1941 року договір про дружбу і ненапад із СРСР. За тодішньою сталінською традицією підписання такого договору супроводжувалося банкетом у Кремлі, який затягнувся до 7 години ранку. А о 8 годині 45 хвилин 6 квітня Гітлер та Муссоліні без оголошення війни напали на Югославію. 17 квітня 1941 року югославський уряд підписав акт про беззастережну капітуляцію перед Гітлером. У полон потрапили 300 тисяч югославських вояків. Король Петро II і приблизно 200 його провідних урядовців та політиків виїхали до Лондона і проводили звідти еміграційну діяльність.

Окупанти розділили Югославію: усташі (п'ята колона фашистів) проголосили Незалежну державу Хорватію (НДХ), включивши до неї,

крім Хорватії, БіГ, частину Словенії та Далмації, тобто 40 % території та жителів колишньої Югославії (у НДХ проживало 50 % хорватів, 35 % сербів, 12 % мусульман). 22 червня 1941 року прем'єр-міністр НДХ Анте Павелич (лідер усташів) оголосив війну СРСР. Італія окупувала Чорногорію, Косово та Метохію. Словенія була розділена між Італією та Німеччиною. У Сербії сформувався окупаційно-квіслінгівський режим. Угорщина отримала частину Воєводини. До Болгарії, союзниці Німеччини та Італії, відійшла частина Македонії.

Після того, як Італія окупувала Косово і Метохію, значна частина цих областей увійшли до створюваної Італією Великої Албанії. Саме тоді активно впроваджувалась ідея виселення з цієї території неалбанського населення. За даними американських служб, із квітня 1941 року по серпень 1942 року албанці вбили приблизно 10 тисяч сербів, а кількість вигнаних сербів склала за весь період окупації 100 тисяч осіб. Приблизно така ж кількість албанців переселилася з Албанії до Косово.

Король Петро II, генерал Симович та лідери провідних партій покинули країну і переїхали 15 квітня до Каїру. Жодна з проурядових партій не спробувала захистити територіальну цілісність Югославії. Лише КПЮ закликала у відозві від 10 квітня до боротьби проти окупантів.

Варто наголосити, що еміграційний югославський уряд не мав значних позицій у русі Опору на теренах своєї країни під час окупації, окрім четників на території Сербії. Рух Опору в Югославії розпочався спонтанно із залишків югославської армії та загонів сербів (четників), які врятувалися від усташів. Від імені закордонного югославського уряду, який переїхав до Лондона, полковник генштабу королівської армії Михайлович взявся за організаційну роботу щодо руху опору на основі „сербізму” – причетності до сербської нації та прагнення врятувати її від геноциду. У 1942 році Михайлович отримав від короля чин генерала й очолив четницькі загони під іменем „Югославська армія на Батьківщині”.

У русі Опору перевагу мали комуністи на чолі зі своїм керівником Йосипом Броз Тіто. На рубежі 1938–1939 років Тіто, який пере-

бував тоді на території СРСР, був відряджений до Югославії з метою створення підпільних осередків компартії. Можливо, саме тому він врятував своє життя, оскільки із 900 югославів-політемігрантів, які знайшли притулок у Радянському Союзі, 800 було репресовано, серед яких були генсек КПЮ Мілан Горкіч та 25 членів ЦК партії.

Уже з літа 1941 року Тіто приступає до створення партизанських загонів, спорядження яких забезпечувалося радянською стороною та західними країнами. Наприкінці 1944 – початку 1945 року югославській армії Москвою було передано зброю, бойову техніку та інші військові матеріали для оснащення 32 стрілецьких дивізій, кількох авіаційних дивізій, танкових і артилерійських бригад.

У 1942 році у складі Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ) було 150 тисяч вояків, у 1944 році – 600 тисяч, на час закінчення війни – 800 тисяч осіб. Антифашистський національно-визвольний рух в Югославії мав свої особливості. Він не набрав, на відміну, наприклад, від Польщі, форми міжпартійних коаліцій та об'єднань. Комуністи володіли в ньому абсолютною монополією. Лише у Словенії комуністам вдалося створити Вітчизняний фронт разом із деякими дрібнобуржуазними партіями. Проте у масштабах всієї Югославії досягти такого не вдалося. КПЮ не мала конкурентів з боку інших партій загальноюгославського характеру. Вона залишалася єдиною чітко організованою партією загальнонаціонального плану. Так само сили, що підпорядковувались еміграційному уряду, фактично не співпрацювали з Тіто. Чи не єдиний приклад: недовготривале співробітництво у 1941 році сербських четників на чолі з тодішнім полковником Михайловичем, якого король призначив військовим міністром еміграційного уряду.

Під час антифашистської боротьби виникали народно-визвольні комітети, керовані комуністами, які виконували з одного боку роль політичних органів боротьби проти окупантів, а з іншого – роль органів нової, революційної влади. В листопаді 1942 року у Боснії було сформовано Антифашистське віче народного визволення Югославії (АВНВЮ) – вищий загальнонаціональний представницький орган, що опирався на систему народно-визвольних комітетів. Через рік АВНВЮ конституювало себе у верховний орган влади в Югославії.

Еміграційний уряд та король позбавлялися будь-яких прав на югославських теренах. Тоді ж було створено Національний комітет звільнення Югославії як югославського уряду на чолі з Й. Б. Тіто.

На кінець 1944 року НВАЮ самостійно визволила близько двох третин югославської території. У вересні цього ж року була підписана радянсько-югославська угода про тимчасовий вступ радянських військ на територію Югославії з метою звільнення Белграда та північно-східної частини країни спільно з югославською армією.

Рух Опору в Югославії відбувався паралельно з жорстоким громадянським і міжетнічним протистоянням (громадянською війною): між четниками і комуністичними партизанами, четниками й усташами. Інколи четники й усташі допомагали німцям та італійцям у військових операціях проти комуністів. Усташі, реалізуючи положення про виселення з Хорватії нехорватів і утворення етнічно „чистої держави”, розв’язали геноцид проти сербів та словенців, які проживали в НДХ. Церква проводила насильне покатоличення сербів у Хорватії, їм заборонили застосування кирилиці. Зі свого боку Угорщина влаштувала різанину проти сербів у Воєводині. Болгарська влада переслідувала сербів у Македонії.

Серби, організовані у четницькі загони, у відповідь вбивали хорватів. Отже, під час Другої світової війни була розв’язана громадянська війна в Югославії. Сербі і хорвати пам’ятають про це дотепер. Як це нерідко буває, побутова свідомість про геноцид увійшла і міцно вкоренилася у свідомості сербів і хорватів.

1944 року король Петро II визнав Й. Броз Тіто єдиним керівником Югославії, який запевнив короля, що не змінюватиме устрій держави. 1 листопада 1944 року була підписана угода Тіто–Шубашич про створення коаліційного уряду з комуністів (22) та представників еміграції (6). Такий Тимчасовий народний уряд Демократичної Федеративної Югославії буде створено 7 березня 1945 року. Іван Шубашич – лідер Хорватської селянської партії – отримав портфель міністра закордонних справ; Й. Броз Тіто – лідер КПЮ – посади прем’єр-міністра та міністра оборони. Сербі (четники) оцінили цю угоду як комуністично-усташську змову.

ТЕМА 6

БАЛКАНИ В РОКИ БЛОКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ

ПЛАН

1. *Визволення Югославії, причини та наслідки радянсько-югославського конфлікту.*
2. *Створення соціалістичної Югославії та особливості будівництва „самоврядного соціалізму”.*
3. *Становлення та розвиток тоталітарного режиму Е. Ходжі в „країні орлів”.*
4. *Наростання економічних, соціальних, етноконфесійних та міжнаціональних кризових явищ у СФРЮ після смерті Й. Б. Тіто.*

Завдання для самостійної роботи:

1. З'ясуйте причини та наслідки радянсько-югославського конфлікту.
2. Проаналізуйте особливості будівництва „самоврядного соціалізму” в Югославії.
3. Вивчіть особливості становлення та розвитку тоталітарного режиму Е. Ходжі в Албанії.
4. Простежте причини прояву сепаратизму в Югославії після смерті Й. Броз Тіто.

Визволення Югославії, причини та наслідки радянсько-югославського конфлікту

Загалом радянсько-югославські відносини у роки війни та перші повоєнні роки були дружніми. Й. Б. Тіто лояльно ставився до рекомендацій Сталіна, з яким особисто познайомився у 1944 році. Сталінські настанови у роки національно-визвольної боротьби зводилися до того, що не слід забігати вперед у розвитку нового ладу; не висувати комуністичних гасел; зважати на стан відносин СРСР із країнами антигітлерівської коаліції; на те, що Лондон позитивно ставиться до югославського еміграційного уряду; не слід Національний комітет визволення Югославії репрезентувати як політичний орган народно-визвольної боротьби югославського народу, не протиставляти його королівському уряду в Лондоні; не висувати гасел про встановлення респуб-

ліки та ліквідацію монархії тощо. Так само у перші повоєнні роки Москва кваліфікувала тітовську Югославію, яка активно розпочала реалізацію ленінського плану соціалістичного будівництва, як „першу союзницю СРСР”, як „оплот миру та демократії на Балканах”, підкреслювалося, що „всі виступи керівників нової Югославії свідчать про тісну дружбу й глибоку вдячність Радянському Союзу” і що на міжнародній арені югослави „неухильно підтримують всі пропозиції радянських представників і відстоюють їхню думку”. 11 квітня 1945 року під час візиту Й. Броз Тіто до Москви було підписано югославсько-радянський Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво, через два дні – торговельний договір. У липні 1947 року між обома країнами укладена угода про допомогу СРСР у будівництві промислових підприємств у Югославії. На цей час на частку Радянського Союзу і країн народної демократії припадало 53 % югославського експорту, 49 % – імпорту. До Югославії на прохання її керівництва прибули радянські військові та цивільні спеціалісти, у радянських військових закладах проходили вишкіл югославські військові кадри.

Про особливе місце та роль, які відводилися Сталінінм Югославії, свідчить і те, що штаб-квартира Комінформбюро була розташована у Белграді. Все це спростовує тезу, поширену в югославській історіографії, що радянсько-югославські відносини були конфліктними ще у роки Другої світової війни, а у повоєнні роки вони перетворились у ланцюг безперервних протиріч та конфліктних ситуацій.

Водночас з’являлися перші тріщини у тісній радянсько-югославській дружбі. Перша виникла ще у роки війни, коли югослави домагалися від Москви сприяння в тому, щоб СРСР здійснив тиск на західних союзників з метою відмови ними від підтримки четників як армії югославського уряду в екзилі. Проте на початку війни (особливо у 1941–1943 роках) радянське керівництво проявляло стриману позицію в цьому та інших питаннях, оскільки прагнуло зберегти добрі стосунки із союзниками по антигітлерівській коаліції. Одразу після війни постало питання Трієсту – спірної з Італією території. Це місто з прилеглими до нього областями, заселеними слов’янським населенням (словенці й хорвати), після Першої світової війни перейшло за Сен-

Жерменським договором від Австро-Угорщини до Італії, що було у 1920 році підтверджено двостороннім італо-югославським Рапалльським договором. Коли наприкінці війни гітлерівці з метою підтримки Муссоліні окупували Італію, вони також зайняли Трієст. 30 квітня 1945 року Й. Б. Тіто, не очікуючи приходу американо-британських військ, зайняв Трієст. Проте згодом югославська армія була витіснена звідси американо-британським експедиційним корпусом, який отримав завдання взяти під контроль усі території довоєнної Італії. Для уникнення військового зіткнення у червні 1945 року за ініціативою Лондона і за підтримки Москви було підписане компромісне рішення про розподіл зони Трієсту на дві частини: зона „А” (місто Трієст) відійшла під контроль американців і британців, зона „Б” (сільські і приміські райони) – під контроль сил Й. Б. Тіто. Остаточне розв’язання цього питання відкладалося до підписання мирного договору з Італією. Москва загалом підтримувала претензії Белграда на Трієст, але дипломатичними засобами не могла цього домогтися від союзників. Югослави натомість вважали, що СРСР недостатньо їм допомагав у розв’язанні трієстської проблеми. Відомо, що врешті-решт після тривалих дискусій місто Трієст з невеликою прилеглою територією було виділене у Вільну Територію Трієст під управлінням ООН. 1954 року Трієст і його західне довкілля перейшли до Італії, а східна частина колишньої Вільної Території Трієст – до Югославії. Остаточо італо-югославський кордон було погоджено двостороннім договором 1975 року. Незадоволеними залишилися югослави і через масштаби економічної допомоги з боку Москви.

Проте справжні витоки радянсько-югославського конфлікту полягали в іншому. Річ у тім, що Й. Б. Тіто, підтримуючи міжнародні ініціативи Сталіна і проводячи соціалістичні перетворення, все ж відчував себе більш незалежно і діяв більш автономно, особливо у балканському регіоні, аніж будь-який інший лідер східноєвропейської країни. Зауважимо, що югославська територія була звільнена від окупантів практично самостійно, за допомогою НВАЮ, керованою Тіто. За цих обставин югославський керівник претендував на роль лідера у своєму регіоні, тобто на Балканах. Самостійність Тіто дратувала Сталіна.

Тут варто наголосити на тому, що витоки та причини конфлікту між Радянським Союзом та Югославією не можна розглядати поза аналізом тодішньої реальної атмосфери, яка існувала у робітничому та комуністичному русі та у відносинах між СРСР і новоствореними соціалістичними країнами. Насамперед не слід забувати, що протягом майже 30-ти років вирішальним елементом у діяльності компартій була їхня традиційна і глибока схильність до єдності та дисципліни, неухильного виконання вказівок Комінтерну. Проте після його розпуску у 1943 році не були знайдені нові форми відносин у комуністичному русі, які б забезпечували попередню єдність. Так само у стосунках між соціалістичними країнами Москва не дотримувалася методу органічного поєднання самостійності кожної партії і держави, поваги до їхніх поглядів, інтересів тощо. Сталін не збирався змінювати стиль свого керівництва, який він практикував в СРСР, та поширював його і на суверенні соціалістичні держави. Водночас у комуністичному русі домінувала ідея рівняння на Радянський Союз, наслідування його досвіду соціалістичного будівництва, оскільки іншого у світовій практиці не було. Щоправда, Сталін прямо не виступав проти тези про різні шляхи переходу до соціалізму, хоча, починаючи з осені 1947 року, ставав все більш критичним і нетерпимим до таких ідей.

Найгострішим каменем спотикання між Москвою і Белградом стала Албанія, якою у перші повоєнні роки опікувалося югославське керівництво. Москва на першопочатках не заперечувала югославське патронування Албанії. Аж поки у Тіто не виникла ідея приєднання Албанії до Югославії. Першим кроком на цьому шляху став план передислокації однієї югославської дивізії на албанську територію. Була знайдена і мотивація цього – можлива загроза грецького вторгнення. Ця акція могла спричинити зіткнення Югославії та Албанії з Грецією, яку підтримували Британія та США. Щоправда, всі ці кроки здійснювалися без попередньої консультації з Москвою. Енвер Ходжа, тодішній керівник Албанії, формально погодився із планом Тіто, але зробив усе, щоб інформація про тітовські плани дійшла до Кремля. Якраз тоді стали зміцнюватися прямі, без посередництва Югославії, радянсько-албанські взаємини, особливо в економічній сфері. Водночас на-

віть після попереджень Москви Белград не полишав мрії про входження до його складу Албанії і продовжив переговори про передислокацію в Албанію югославських військ. Це вже було прямим відступом від ієрархії стосунків Москви з країнами народної демократії і порушенням директив Кремля.

Керівництво Югославії нічого не зробило після завершення Другої світової війни для відновлення етнічної структури Косово. Навпаки, вже 6 березня 1945 року було прийнято постанову „Про тимчасову заборону повернення колоністів у місця їхнього проживання – в Македонію, Косово, Метохію, Срем і Воєводину”. За різними документами, уряди Югославії й Албанії дотримувалися думки, що Албанія повинна об’єднатися з Югославією на умовах федерації. Албанія отримала б статус окремої республіки в югославо-албанській федерації, що розв’язало б питання албанської національної меншини в Югославії і покінчило б із традиційною ворожнечею і конфліктами між сербами й албанцями. Отож Броз Тіто цікавився більше федерацією з Албанією, ніж переселенням сербів у Косово, звідки їх вигнали у роки війни. В 1946–1947 роках Югославія й Албанія уклали 46 договорів, які фактично встановлювали єдину економічну політику в обох державах. Був також скасований візовий режим між Албанією та Югославією. Це ще більше зближувало Косово і Метохію з Албанією. Науковці по-різному оцінюють політику Тіто щодо Косово у післявоєнний період: 1) це була політика оволодіння Албанією й одночасно засобом руйнації історичної пам’яті сербського народу; 2) це механізм ослаблення сербського фактора у майбутній Югославії; 3) це засіб зменшення території Сербії, щоб применшити синдром великосербської небезпеки (статус Косово повсякчас збільшувався: від статусу автономної області у складі Сербії у 1945 році до автономного краю із широкими повноваженнями, практично самостійного суб’єкта федерації у 1974 році).

Невдоволення Кремля викликала ідея створення на Балканах федерації південних слов’ян, яку плекали Й. Б. Тіто та лідер болгарських комуністів Г. Димитров, хоча між ними точилися суперечки щодо форми цієї федерації та існували спори щодо Македонії. Москва підтри-

мувала на перших порах цей план. Проте згодом Болгарія та Югославія стали говорити про загальнобалканське об'єднання, включно з Румунією, Угорщиною, Албанією і Грецією (в разі перемоги в ній комуністів) і навіть Польщею та ЧССР. У разі таких змін центр балканської політики переміщався до Белграда, що позбавляло Кремль впливу у цьому регіоні. Так само ці новації суперечили повоєнним домовленостям великих держав про сфери впливу на Балканах.

У лютому 1948 року югославський та болгарський лідери були запрошені до Москви, де їм було вказано на недопустимість провадження зовнішньої політики без узгодження з Москвою. До того ж Сталін у розмові з Тіто припустився образливої для останнього тональності. Коли ж югославський представник Е. Кардель заявив на цій зустрічі, що не пам'ятає жодного зовнішньополітичного питання, яке б приймала Югославія без консультації з СРСР, Сталін заявив: „Неправильно, ви взагалі не консультуетесь!“. Результатом зустрічі стало підписання 11 лютого 1948 року за ініціативою радянської сторони угоди між СРСР, Югославією і Болгарією про консультації із зовнішньополітичних питань.

1 березня цього ж року югославська делегація звітувала на засіданні Політбюро ЦК КПЮ про результати зустрічі у Москві. Йосип Броз Тіто у своєму фінальному виступі констатував таке: 1) відносини між ФНРЮ з СРСР зайшли у безвихідь, нам необхідно витримати тиск Москви; 2) йдеться про збереження незалежності нашої країни, і ми не пішаки на шахматній дошці; 3) ми повинні орієнтуватися тільки на власні сили. Водночас керівник Югославії наголосив на тому, що розходжень між Белградом і Москвою у зовнішній царині нема і відкинув ідею федерації з Болгарією.

Апогеєм цього протистояння стала так звана проблема „спеціалістів“ (так тоді називали радянських „спеців“, які були відрядженні до Югославії на допомогу місцевому керівництву). У березні 1948 року югослави відмовилися надавати радянським очільникам відомості про стан своєї економіки. Далі югославське керівництво просило Москву зменшити розмір зарплатні радянським спецам, яку воно їм виплачувало, тобто зрівняти її із зарплатнею югославів. Вирішення цього пи-

тання затягнулося, як раптом 18 березня всі радянські спеціалісти, як військові, так і цивільні, були відкликані із Югославії, а у телеграмі Молотова до Тіто дії югославів кваліфікувалися „як акт недовіри до радянських працівників в Югославії і як прояв недружелюбності щодо СРСР”.

У листі югославському керівництву Сталін і Молотов пояснили відкликання радянських спеціалістів низкою причин: закулісними висловлюваннями очільників Югославії у стилі Троцького, зокрема твердженнями щодо наявності у політиці СРСР „великодержавного шовінізму”; відсутністю внутрішньої демократії, критики та самокритики у КПЮ, що унеможливило її статус як більшовицької; ростом капіталістичних елементів у місті та селі; прихильністю югославських комуністів до „глибоко опортуністичної теорії мирного востання капіталістичних елементів у соціалізм” тощо. Пізніше Е. Кардель згадував: „Ми розуміли, що Сталін буде незадоволений нашими позиціями. Але нам навіть не могло наснитися, щонайменше, мені особисто, що він вчинить так різко”.

У листі-відповіді Сталіну, схваленому пленумом ЦК КПЮ у квітні 1948 року, йшлося про те, що звинувачення радянської сторони тенденційні, що всупереч протестам югославського керівництва продовжується практика „вербовки радянськими спецорганами югославських офіцерів, керівників різного рангу, що таку діяльність не можна оцінювати як дружню до Югославії, яка є вірною союзницею СРСР”. Два члени ЦК КПЮ запропонували погодитися із критикою Сталіна, за що були виключені із партії.

Критика з боку Кремля на адресу керівництва КПЮ набирала обертів. Вона часто-густо була необ’єктивною і перебільшеною. Югослави відкидали докори, але були готові до нормалізації відносин із СРСР. Проте Сталін поглиблював конфлікт, сподіваючись на перемогу прорадянських сил у КПЮ. Однак Й. Б. Тіто вдалося придушити промосковське угруповання у своїй партії.

Тоді Москва вирішила винести югославську проблему на засідання послушного Комінформбюро. 28 червня 1948 року на нараді Комінформбюро, яка відбулася у Бухаресті, була прийнята без участі са-

мих югославів резолюція „Про становище у Комуністичній партії Югославії”. КПЮ виключили зі складу Комінформбюро, її керівникам інкримінувалися погляди, які були несумісні із марксизмом-ленінізмом, відхід від єдиного соціалістичного фронту проти імперіалізму і перехід на шлях націоналізму та зради справі міжнародної солідарності трудящих. Комінформівська резолюція була необґрунтована й інспірована Кремлем. Вона закінчувалася закликком „до здорових сил КПЮ, вірних марксизму-ленінізму, усунути нинішнє керівництво КПЮ й обрати нове інтернаціоналістське керівництво КПЮ”. Так конфлікт став відомим усім. З 1 по 10 липня 1948 року майже всі комуністичні і робітничі партії виступили з підтримкою резолюції Інформбюро. КПЮ опинилася в ізоляції.

Під час роботи 5-го з’їзду КПЮ (липень 1948 року) югославські комуністи запевнили ЦК ВКП(б), що готові надати на місці всі можливості, щоб переконати у необ’єктивності звинувачень на їхню адресу.

Варто зазначити, що 55 тисяч членів КПЮ (на момент 5-го з’їзду до КПЮ входило 468 тисяч осіб) висловилися на підтримку резолюції Інформбюро. Вони були піддані виключенням із лав партії, а 16 тисяч були репресовані. Саме через це у статті, надрукованій у газеті „Правда” 8 вересня 1948 року під назвою „Куди веде націоналізм групи Тіто в Югославії?” за підписом „Дека”, Тіто та його оточення були названі „клікою політичних вбивць”. Тональність статті видавала Сталіна.

Проте СРСР не скористався можливістю, запропонованою 5-им з’їздом КПЮ. Окрім того, почалося згортання міждержавного співробітництва. З ініціативи Москви товарообіг між обома країнами скоротився у 1949 році порівняно з 1948 роком у 8 разів. Югославія не була запрошена до участі у створенні РЕВ у 1949 році.

У вересні 1949 року СРСР розірвав радянсько-югославський договір 1945 року про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнну співпрацю. Угорщина, Болгарія і Румунія також розірвали свої договори з Югославією. У жовтні цього ж року радянський уряд оголосив югославського посла персоною нон грата, хоча дипломатичні відносини між обома країнами не були розірвані. У листопаді 1949 року на нараді у Будапешті Інформбюро прийняло нову резолюцію під назвою „Юго-

славська компартія під владою вбивць і шпигунів”, в якій стверджувалося, що „боротьба проти кліки Тіто – кліки найманих шпигунів і вбивць – перетворюється в інтернаціональний обов’язок усіх комуністичних і робітничих партій”. Саме тому з 1949 по 1952 рік східно-європейськими країнами прокотилася хвиля інсценованих судових процесів, на яких судили видатних партійців, оголошених югославськими шпигунами. Так само різко загострилася обстановка на югославському кордоні з Угорщиною, Румунією, Болгарією, почастишали прикордонні інциденти. З осені 1949 року югославська сторона перейшла до широкого політико-пропагандистського наступу, звинувачуючи СРСР у переродженні соціалізму, у догматичній ревізії марксизму, у великодержавній зовнішній політиці. Тоді югославське керівництво серйозно розглядало Радянський Союз як джерело небезпеки для своєї країни. Водночас керівництво СФРЮ через конфлікт із СРСР обрало власну модель соціалістичного будівництва, теорію так званого самоврядного соціалізму у політико-економічній сфері і неприєднання у зовнішній політиці.

Створення соціалістичної Югославії та особливості будівництва „самоврядного соціалізму”

Комуністичний уряд Й. Броз Тіто прагнув розв’язати національне питання, обіцяючи федеративний устрій повоєнної Югославії. Проте спочатку югославська комуністична держава була унітарною. Лише конституція 1946 року проголосила федеративний устрій Федеративної Народної Республіки Югославії, яка складалася із шести республік: Сербії, Македонії, Чорногорії, БіГ, Хорватії та Словенії. Сербія мала у своєму складі дві автономні одиниці: Воєводину – автономний край, де крім сербів проживало 500 тисяч угорців, та Косово і Метохію у статусі автономної області. Кордони комуністичної Югославії встановлювалися довільно, вони не співпадали з етнічними кордонами. Якщо виникали прикордонні суперечки, то застосовували один аргумент: кордони у соціалістичній державі, яку населяють народи-брати, не мають важливого значення. Як з’ясувалося пізніше, у 1990–1991 роках, чітко встановлені кордони мали вирішальне значення під час розпаду федерації. Принаймні до 1950 року в Югославській феде-

рації існував пріоритет державної центральної влади у відносинах між республіками та федеральними органами. Центральний уряд мав широкі повноваження, навіть видавати нормативні акти без Скупщини, яка відіграла посередницьку роль. До того ж політична система нового суспільства з перших днів свого становлення була однопартійною. Отже, в цей період (1946–1950 роки) практично не було конфліктів на національному ґрунті. Югославів переконали в ідеології та теорії єдності всіх націй і народів, які її населяли.

Другий етап в історії югославської федерації розпочався після розриву у 1948 році відносин із СРСР і тітовського курсу на побудову „самоврядного соціалізму”, суть якого полягала у реалізації „трьох Д” – децентралізації, дебюрократизації, демократизації – та запровадженні ринкової економіки під контролем держави, ідеологічного та політичного плюралізму. КПЮ офіційно відмовилася від всезагального керівництва суспільством, зберігши за собою лише ідеологічну функцію, і стала називатися Союз комуністів Югославії (СКЮ). Ці зміни були закріплені у новій конституції 1963 року і у появі нової назви держави – СФРЮ. За новою конституцією національні меншини, наприклад, боснійські серби-мусульмани, отримали статус народностей, а Косово – статус краю.

Поступово звужувалися компетенції федерації і розширювалася роль республік та країв. Передбачалося, що такі зміни попередять міжнаціональні конфлікти. Проте вже 1968 року у Косово відбулися демонстрації, учасники яких вимагали розвитку національної культури і допомоги у розвитку економіки краю. Ще серйозніші виступи були у 1970–1971 роках у Хорватії, які названі „хорватською весною”. Прикінцева вимога хорватів – вихід Хорватії зі складу СФРЮ. Й. Броз Тіто розправився досить легко з цими виступами, позбавивши хорватських лідерів посад, провівши чистки у партії тощо.

Третій етап у розвитку СФРЮ розпочався з 1974 року із прийняттям нової Конституції, за якою республіки та краї наділялися широкими повноваженнями, отримували реальну політичну й економічну самостійність. Фактично югославська федерація трансформувалась у конфедерацію. У цей період діяло багато шкіл із викладанням албан-

ською, угорською, турецькою, румунською, болгарською, італійською, словацькою та іншими мовами. В університетах діяли спеціальні відділення, де викладання проводилося мовами нацменшин. У Приштині – столиці Косово – був створений університет. Керівництво СФРЮ часто підкреслювало, що вона є країною шести республік, п'яти народів, чотирьох мов, трьох релігій, двох алфавітів та однієї партії. Здавалося, що такий стан унеможливить будь-які прояви республіканського націоналізму, а сталося навпаки.

У федерації нагромаджувалися економічні проблеми: скорочення промислового виробництва, падіння зовнішньої платоспроможності, зростання темпів споживання, інфляції, цін, безробіття, значні соціальні відмінності та диспропорції в економічному розвитку республік (у республіках різні ціни на продукцію, комунальні послуги). За рівнем розвитку в Югославії можна виділити п'ять категорій регіонів: Словенія і Хорватія – розвинені; Воєводина – середньо розвинена; Сербія (без країв) – малорозвинена; БіГ, Македонія, Чорногорія – слабо розвинені, Косово – дуже слабо розвинене. На середину 80-х років ХХ століття Югославія, за оцінками експертів, перестала існувати як єдиний народногосподарський комплекс: приблизно 2/3 продукції, яка вироблялася в республіках та краях, взагалі не перетинала кордонів своїх республік; у деяких республіках розпочався бойкот товарів інших „недружніх” республік.

До цього додалася міжконфесійна проблема. Відомо, що етнічна приналежність визначалася конфесійною приналежністю.

Проте за життя Й. Броз Тіто створена ним система діяла, і соціальний мир зберігався завдяки культу його особи, іноземним кредитам.

Становлення та розвиток тоталітарного режиму Е. Ходжі в „країні орлів”

Рух Опору проти італійської, а з 1943 року і німецької окупації почав набирати організованого характеру після створення 1941 року за допомогою югославських комуністів малочисленої комуністичної партії Албанії (КПА). До неї входили переважно селяни та учнівська молодь. На час створення КПА в її складі було 130 осіб, наприкінці 1944 року – 2 800, а в 1945 році – 10 000. Албанське суспільство у по-

літичному відношенні було вкрай нерозвиненим, тому новостворена компартія фактично не мала серйозних конкурентів. Її роль і одноособова влада зростали в міру піднесення антифашистської боротьби в країні. Вплив прореспубліканської політичної організації „Баллі Комбетар” та промонархічної „Легалітет”, які виступали проти співпраці з комуністами, був підірваний колабораціонізмом з окупаційною владою.

Комуністи за підтримкою Белграда та Москви ініціювали розгортання партизанського руху. У вересні 1942 року у визволеній партизанами Пезі відбулася конференція представників албанського руху Опору, яка прийняла рішення про утворення Національно-визвольного фронту Албанії на чолі з Енвером Ходжою. Фронт об’єднав усі антифашистські політичні та громадські організації (жіночі, молодіжні, профспілкові), а також представників заможних класів. На початку 1943 року почалося всенародне повстання проти окупантів та формування албанської національно-визвольної армії. На осінь того ж 1943 року частину південної Албанії було звільнено, тут почали функціонувати контрольовані комуністами нові органи влади – народно-визвольні ради.

24 травня 1944 року в одному із визволених районів Албанії, в місті Пермет, відбувся Антифашистський національно-визвольний конгрес, який сформував вищі органи влади: парламент – Антифашистську національно-визвольну раду (АНВР) та уряд – Антифашистський національно-визвольний комітет на чолі з Е. Ходжою. Весною цього ж року гітлерівське командування почало виводити свої сили з албанської території. В цих умовах активізувалися дії 70-тисячної Народно-визвольної армії, яка на літо визволила три чверті країни, а 17 листопада вступила до столиці – Тирани. Восени 1944 року всю територію „країни орлів” було очищено від ворога. Отже, Албанія виявилася єдиною східноєвропейською країною, яка самостійно, без участі радянських чи англо-американських сил, звільнилася від італо-німецької окупації. Саме тому албанські комуністи стали неподільними господарями в країні.

Післяокупаційна Албанія опинилася у складній економічній ситуації. Це була відстала аграрна країна з феодално-патріархальними руди-

ментами. За переписом 1945 року її населення становило 1 122 044 особи, із яких 21,3 % жили в містах, а 78,7 % – у сільській місцевості. 70 % албанців були неписьменними. У роки окупації зазнали хижацької експлуатації корисні копалини, цілковитої руйнації сільське господарство, багато земель пустувало. Внаслідок бойових дій були підірвані мости, нафтопромисли, шахти, рудники, розладнано комунікації, знищено житловий фонд. Більшість підприємств легкої і харчової промисловості (провідних галузей) не працювали. Виробництво електроенергії складало 58 % від довоєнного рівня, текстильних виробів – 35 %, харчових продуктів – 19 %. Частину золотого запасу держави прихопив король Зогу, іншу – нацисти (за албанськими даними, 2 454 кг). До цього додалася проблема біженців: 25 тисяч абланців повернулися з північної Греції. Першочерговим стало питання відбудови народного господарства та налагодження громадського життя.

У листопаді 1944 року був сформований Тимчасовий уряд, який складався з 7 представників КПА і 4 безпартійних. Його очолив лідер компартії Енвер Ходжа. Всі інші партії та їхні лідери дискредитували себе колабораціонізмом і не змогли взяти участь у формуванні нової влади, яка без будь-якого зовнішнього тиску опинилася в руках албанських комуністів.

Енвер Ходжа (1908–1985) народився у південній Албанії (м. Гірокастра) у родині службовців. Його батько був відомим адвокатом, а мати – вчителькою музики. Албанія була тоді турецькою колонією, і родина Ходжів належала до групи ліберальної опозиції турецькому пануванню. 1930 року Енвер закінчив лицей у м. Корче. Він захоплювався музикою, мовами, писав вірші. Добре знав турецьку, французьку та російську мови. 1930 року вступив на факультет природничих наук університету у Монпельє (Франція), де навчався за державний кошт, закінчив його 1934 року з відзнакою. Будучи у Франції, познайомився з французькими комуністами та соціалістами, а також із представниками албанської секції французької компартії, став членом ФКП, співробітничав з „Юманіте”, редагував албанський комуністичний бюлетень, друкував статті про Албанію. Протягом 1934–1936 років був секретарем албанського консульства у Брюсселі, де одночасно ви-

вчав юриспруденцію. 1936 року повернувся на батьківщину і працював викладачем французької мови у Корчинському ліцеї. Саме тоді увійшов до керівного складу комуністичних районних груп в Корче та Тирані. Після смерті 1938 року лідера корчинських комуністів А. Кельменді Е. Ходжа став його наступником – фактично очолив комуністичний рух у південній Албанії. 1939 року його заарештували „за підбурювання до заколоту та переклад албанською мовою підривних брошур Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна”. У роки італо-німецької окупації був учасником та керівником антифашистського руху Опору. Один із фундаторів компартії Албанії, створеної 1941 року, з 1943 року генеральний секретар ЦК КПА. Був головою Національно-визвольного фронту Албанії (1942–1945 роки), командувачем Албанської народної армії (1944–1954 роки), головою Тимчасового уряду (1944–1945 роки), Головою Ради Міністрів Народної Республіки Албанія (1946–1954 роки), міністром закордонних справ та національної оборони. З 1954 по 1985 роки – перший секретар Албанської партії праці.

Влітку 1945 року Національно-визвольний фронт було переіменовано у Демократичний фронт і прийнято нову програму, в якій декларувалася необхідність створення „прогресивно-демократичної республіки”. Найважливішими програмними пунктами були: захист і забезпечення незалежності Албанії та верховної влади народу; підтримка нового уряду; широкі соціальні та економічні перетворення; мобілізація албанців на боротьбу з фашизмом.

Упродовж 1944–1945 років прийнято низку законодавчих актів, зокрема про запровадження державного контролю над підприємствами; про надзвичайний прогресивний податок на прибутки, отримані у роки війни; про націоналізацію італійських банків і створення албанського державного банку; про загальні підстави для конфіскації приватної власності (приватна власність допускалася лише у разі, коли діяльність її власника не зашкоджує інтересам держави).

Відповідно до закону від 29 серпня 1945 року в Албанії розпочалася аграрна реформа, за якою велика поміщицька власність підлягала конфіскації. Понад 70 тисяч селянських господарств отримали 155 тисяч га землі. Продаж та оренда землі заборонялися. Серед селян розподілялися також конфісковані виноградники, сади, тяглова худоба.

У 1946–1947 роках були націоналізовані рудники, промислові підприємства, транспорт і саме так 84 % промислового потенціалу країни перейшли до рук держави.

Паралельно формувалися органи нової державної влади. Новий виборчий закон (вересень 1945 року) надавав виборче право всім громадянам, які досягли 18 років, окрім тих, хто співробітничав з окупантами. У грудні 1945 року відбулися вибори до Установчих народних зборів (парламенту), на яких перемогу здобули кандидати Демократичного фронту (ДФ). Вони отримали 93 % голосів. На першій сесії Народних зборів (січень 1946 року) Албанію було проголошено Народною Республікою Албанією (НРА). У березні цього ж року прийнято конституцію НРА.

Через складну зовнішньополітичну ситуацію, яка склалася влітку 1946 року, Е. Ходжа оголосив курс на створення соціалістичного державного сектору, планового господарства, запровадження державної монополії на зовнішню та внутрішню оптову торгівлю, закликав до боротьби проти великих торгівців у містах та „куркулів” на селі. Це був принциповий поворот, який до того ж супроводжувався чистками в компартії (12 % її складу було репресовано) та армії. КПА складалася з ліворадикальних елементів і була готова до сприйняття нового курсу.

1948 року відбувся перший з’їзд компартії Албанії, який поставив завдання переймати досвід СРСР та ВКП(б), проголосив свою солідарність із Комінформбюро, у загальних рисах сформулював програму соціалістичного будівництва, яка передбачала індустріалізацію та електрифікацію країни, поступову колективізацію сільського господарства і розвиток культури. Ці напрями знайшли конкретне відображення у завданнях першого дворічного плану розвитку народного господарства на 1949–1950 роки. На з’їзді КПА було перейменовано на Албанську партію праці (АПП).

Албанська партія праці мала цілковиту монополію у суспільному житті країни, інакодумців жорстоко переслідували. За роки діяльності АПП відбулося 11 „чисток”, унаслідок яких страчено 10 тисяч функціонерів різних рангів.

Другий з’їзд АПП (1952 рік) оголосив завершення відбудови країни за планом 1949–1950 років та перехід до виконання першого п’яти-

річного плану, розробленого у радянському Держплані. Дворічний план (1949–1950 роки) був виконаний лише на 87,2 %. Не вдалося досягти запланованих показників із видобутку нафти і хромової руди. Повільними темпами зростало сільське господарство.

Новий п'ятирічний план передбачав форсоване будівництво економічних основ соціалізму і перетворення Албанії з відсталого аграрної в аграрно-індустріальну державу. Обсяг промислової продукції планувалося збільшити на кінець п'ятирічки на 239 %, тобто у 12 разів порівняно з довоєнним рівнем, а валову продукцію сільського господарства – на 71 %. Плануючи різкий стрибок у темпах індустріалізації, керівництво АПП не враховувало реальних можливостей господарського потенціалу країни. Показники визначали довільно. Саме тому завдання 1951–1952 років також не були виконані. Тоді прийняли рішення про перегляд планових показників. Капіталовкладення розподілили практично заново з урахуванням потреб легкої промисловості та сільського господарства, знизили темпи промислового будівництва (завершення деяких новобудов було перенесено на наступну п'ятирічку), скоротили на 30 % управлінський апарат, скасували заборгованість селян, зменшили норми обов'язкових сільськогосподарських поставок.

Третій з'їзд АПП (травень–червень 1956 року), який розглянув підсумки виконання першого п'ятирічного плану, констатував, що Албанія з відсталого аграрної країни перетворилася в аграрно-індустріальну. Відкрилися текстильний, цукровий та деревообробний комбінати, два невеликих бавовноочисних заводи, цементний завод. Середньорічний приріст промислової продукції склав за п'ятирічку 22,8 %. Водночас треба врахувати, що Радянський Союз поставив 93 % всього обладнання для гірничодобувної та нафтової промисловості, 90 % вантажного автотранспорту, 80 % тракторів, 65 % інших сільськогосподарських машин; 25 % новобудов стали до ладу завдяки радянським кредитам.

Аграрна реформа 1945 року дещо виправила нерівномірний розподіл земельних угідь в албанському селі. Що ж до тваринництва, то воно було в руках заможних власників, особливо у гірських районах,

тому рішенням Політбюро ЦК АПП від 21 квітня 1948 року передбачалася націоналізація великих гуртів худоби і створення державних тваринницьких ферм. Хоча за законом 1946 року „Про створення кооперативів” визначалися основні типи кооперації як в місті, так і на селі, фактично до 1948 року держава не займалася організацією кооперативного руху (наприкінці 1946 року їх було на селі всього 7, 1947 року – 21, усі вони були нерентабельними). Катастрофічною була ситуація із сільськогосподарською технікою: у 1947 році в Албанії нараховувалося всього 40 тракторів. Того ж року створені машино-тракторні станції (МТС), які поповнювалися югославською та радянською технікою. За перший рік свого існування МТС обробили лише 6 % угідь.

Показники дворічного плану 1949–1950 років передбачали припинення імпорту зернових через розширення власного виробництва. Йшлося також про культивування цукрового буряка та соняшника для задоволення потреб вітчизняної харчової промисловості. Завдання були завищені, тому їх не виконали. Для подолання кризи у сільському господарстві держава вдалася 1948 року до надзвичайних заходів, зокрема запроваджено систему продрозкладки, тобто примусової здачі селянами всіх надлишків продукції рільництва і тваринництва. Це не поліпшило ситуацію: план хлібозаготівлі на 1948 рік був зірваний. Наступного року продрозкладку скасували і ввели систему погектарного натурподатку залежно від категорії ґрунтів.

Лінія на колективізацію була закріплена у першому п’ятирічному плані на 1951–1955 роки. IV з’їзд АПП (лютий 1961 року) констатував завершення колективізації сільського господарства. Голова Ради міністрів Мехмет Шеху (він став ним у липні 1954 року) заявив, що соціалістичний сектор займає 85 % посівних площ і об’єднує 71,3 % усіх селянських родин. 1957 року було скасовано в Албанії карткову систему. Проте самозабезпечення зерновими досягти не вдалося.

1961 рік став етапним в історії Албанії. Розрив відносин із СРСР примусив албанське керівництво переорієнтувати свою політику. IV з’їзд АПП закликав співвітчизників до „опори на власні сили та ресурси”. У внутрішній політиці було взято курс на повне самозабезпечення та автаркію, що зумовило ізоляцію та статус Албанії як най-

відсталішої і найбіднішої країни Європи. З'їзд наголосив у своїх рішеннях на тому, що в країні покінчено з багатоукладністю і створено єдину соціалістичну систему господарювання, що Албанія вступає у період будівництва матеріально-технічної бази соціалізму та прискореного просування шляхом перетворення з країни аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну.

Важливим етапом для досягнення мети, накресленої з'їздом, мав стати третій п'ятирічний план розвитку народного господарства Албанії (1961–1965 роки). Проте його виконання було пов'язане з низкою труднощів: позначилося передовсім згортання радянсько-албанської економічної співпраці. Так само країни РЕВ не без рекомендації Москви відмовилися надати Албанії вже попередньо погоджені кредити, навіть більше, відкликали услід за СРСР своїх спеціалістів. Тому понад 40 промислових об'єктів, будівництво яких провадилося за рахунок іноземних кредитів, довелося законсервувати. Щоправда, в Албанії з'явився тоді новий партнер – Китай. 1961 року НРА та КНР підписали низку економічних угод: про поставки Китаєм обладнання, надання технічної допомоги у спорудженні 25 промислових об'єктів, про обмін спеціалістами, про кредити тощо. Внутрішня албанська пропаганда тоді поширювала таке оптимістичне гасло: „Великий Китай не поїсть один день – Албанія буде ситою цілий рік”. Проте китайські кредити почали надходити лише з 1963 року.

Співпраця з КНР у сфері економіки супроводжувалася подальшим зближенням в ідеологічному плані. Албанське партійно-державне керівництво запозичило весь набір стереотипів, якими оперували Мао Цзедун та його послідовники, зокрема про єдино правильні постулати соціалістичної теорії та практики.

Принцип „опори на власні сили” албанські ідеологи поширили на самому початку албано-китайської дружби. Хоча в умовах Албанії він не міг набути практичного застосування, оскільки ні розміри країни, ні її природні ресурси, ні рівень розвитку економіки не гарантував більш-менш пристойного існування. Тому в листопаді 1961 року Е. Ходжа запропонував інший варіант формули „опора на власні сили”. Він заявив, що Албанія „отримувала й отримує від своїх друзів і

братів із соціалістичних країн не милостиню, а тільки інтернаціональну допомогу кредитами і продовжуватиме отримувати їх у подальшому лише від тих соціалістичних держав, які виявлять бажання надати таку допомогу.” Так виникло формулювання „опора насамперед на свої сили”.

Іншою новацією Е. Ходжі стало визначення Албанії як „обложеної фортеці”. Це визначення, типове для всіх тоталітарних режимів, конкретизувалося в контексті давньої ізоляваності країни, яка змушена була ще з часів Скандербега оборонятися від ворогів, „тримаючи в одній руці мотику, а в другій – меч”. Ходжівська пропаганда осучаснила цей вислів і апелювала до населення, закликаючи його будувати соціалізм у важких умовах ревізійністсько-імперіалістичного оточення, тримаючи в одній руці кайло, а в другій – гвинтівку. Так творився образ ворога і самопродукувалася сталінська репресивна соціалістична модель.

Загострення полеміки у міжнародному комуністичному і робітничому русі призвело до подальшого розмежування в його рядах по лінії Москва–Пекін. Лідери АПП перетворилися у найбільш послідовних прихильників маоїстських теорій. Вони перейняли і вдосконалили теорію двох „наддержав”, які поділили світ на сфери впливу і керують ним. Радянському Союзу відводилася у цій схемі роль соціалістичного партнера імперіалістичних Сполучених Штатів.

Ці три постулати – формула „опори насамперед на власні сили”, теорії „обложеної фортеці” та „двох наддержав” – склали на довгі роки ідеологічне підґрунтя політики НРА. Вони були покладені в основу директив четвертої п’ятирічки на 1966–1970 роки. П’ятий з’їзд АПП (листопад 1966 року) затвердив цей план. У кожній албанській п’ятирічці ставилося завдання підвищити життєвий рівень народу, але гарантій виконати його і в 1966–1970 роках не було, як, власне, і в попередніх, тому М. Шеху в офіційній доповіді спрогнозував, що албанцям доведеться „по своєму ліжку простягати ніжки”.

Незважаючи на тісну співпрацю, албанське керівництво не спокусилося маоцзедунівською „культурною революцією” і не закликала громадян до „розквіту 100 шкіл” та „відкривати вогонь по штабах”,

щоб виявити крамолу. Відлагоджена бюрократична машина з державним та партійним апаратом давала змогу обійтися без масштабних розправ над опозиціонерами. До того ж 1960-ті роки були в Албанії відносно спокійними щодо пошуку внутрішніх ворогів. Масові чистки розпочалися в першій половині 1970-х років, коли албано-китайська дружба розладналася. Нова зміна албанського курсу спричинить новий виток репресій.

Проте окремі елементи „культурної революції” були запроваджені в Албанії. За закликом Е. Ходжі розпочалася боротьба проти релігії. 1967 року всі церкви та мечеті зазнали руйнації так званими революційними масами або були передані під склади, ресторани, кінотеатри, спортивні зали. Імами та православні священники, яких називали „пригноблювачами народу”, змінювали професію або потрапляли до в'язниць. На християнських цвинтарях знищували хрести. У результаті цього варварства Албанія стала, як стверджувала офіційна пропаганда, „єдиною у світі атеїстичною державою”.

В армії були ліквідовані знаки розрізнення. В атмосфері ксенофобської істерії набув розповсюдження міф про зовнішню небезпеку. „Вороги, – говорив Е. Ходжа, – можуть напасти на нас звідусіль: імперіалісти – з моря; ревізійністи – з гір; зрадники – з наших власних сіл”. Усе підпорядковувалося режимові „блокадного” життя. Саме у цей період почалося будівництво численних бункерів та дотів. Їх споруджували скрізь: на пляжах, у міських парках, серед виноградників; 600 тисяч дотів з бійницями і дулами гармат очікували нападу.

Виконуючи „наказ низів”, тобто селянства, албанські лідери почали виступати за зменшення присадибних земельних ділянок, згодом заборонили утримування худоби та птиці, торгівлю на ринках.

Викривлене розуміння боротьби за ідеологічну чистоту вилилося в кампанію, спрямовану проти впливу буржуазної західної та ревізійністської східноєвропейської культур. Остракізмові були піддані твори класиків світової літератури і кінематографу, сучасна симфонічна та естрадна музика. Немовлят батьки мали називати „історичними” іменами албанських царів та героїв або ж „новоязівськими” типу „Богатир”, „Щастя”, „Сокіл” (таке ім'я мав один із синів Е. Ходжі). Ви-

корінюючи згубний вплив Заходу, по всій країні знищували напис „кав'ярня”, замінюючи його албанським словом „ембельторья” („солодкарниця”). Щоправда, згодом східні солодощі, якими славилася албанська кухня, зникли. В країні впроваджувався натуробмін, згорталися товарно-грошові відносини, вводилася карткова система та зрівнялівка в оплаті праці, заборонялося мати власну автомашину, хіба що – велосипед.

Е. Ходжа безперестанку попереджував про небезпеку „бюрократизації” комуністів і „деідеологізацію суспільства”, тому ще 1958 року розпорядився, щоб кожен керівник щороку упродовж двох місяців безкоштовно відпрацював на виробництві чи у сільському господарстві. Ця добровільно-примусова повинність охоплювала також дипломатів, працівників науки і культури, їхні родини. Скасовано її лише 1991 року.

Перші серйозні симптоми розладу в албано-китайських стосунках з'явилися в лютому 1972 року, коли КНР відвідав президент США Р. Ніксон. Реакція албанського керівництва була одверто негативною. Цілковите охолодження між КНР та Албанією настало 1976 року, після смерті Мао Цзедуна, коли китайське суспільство почало поступово звільнятися від ідеологічного догматизму. Тоді АПП підхопила прапор „істинного марксизму-ленінізму”, а офіційна пропаганда створила міф про Албанію як майже єдину соціалістичну державу у світі. З'явилася навіть формула, що Албанія „ніколи не матиме стосунку з імперіалізмом США і соціал-імперіалізмом Радянського Союзу”. 26 грудня 1976 року Народні збори прийняли конституцію, за якою країна дістала назву Народної Соціалістичної Республіки Албанія (НСРА). Конституція 1976 року законодавчо закріпила заідеологізований міф про ідеальний соціалізм, побудований в Албанії.

У другій половині 1970-х років навколо Е. Ходжі, який все частіше слабував, консолідується його найближче оточення. Це передусім його дружина Неджіміє, з якою він побрався 1942 року, коли їй було 20 років. Вона взяла прізвище Ходжа і упродовж 1940–1980-х років була однодумцем і соратником свого чоловіка у всіх його починаннях. Неджіміє Ходжа займала посади члена Політбюро, секретаря ЦК, го-

лови Демократичного фронту. Її звільнили з усіх цих посад 21 грудня 1990 року. Енвер і Неджіміє Ходжі мали двох синів Сокола (1942 року народження, полковника держбезпеки), Ліра (1945 року народження, міністра оборонної промисловості) та дочку Іяну (1948 року народження, архітектора, керувала спорудженням музею Е. Ходжі у Тирані). До найближчих соратників албанського вождя належали Раміз Алія, секретар ЦК з 1960 року, сват Ходжів; Мехмет Шеху, прем'єр-міністр з 1954 року, який покінчив життя самогубством у 1981 році (маючи реальну владу, він надто одверто робив ставку на спадкоємництво в державі після Е. Ходжі, потрапив у немилість і обрав замість в'язниці кулю); Аділь Чарчані, який після „самовбивці” М. Шеху очолив уряд.

У листопаді 1981 року відбувся VIII з'їзд АПП, на якому Е. Ходжа заявив про перемогу соціалізму та початок будівництва комунізму. Як і раніше, різкій критиці були піддані „імперіалізм і ревізіонізм усіх мастей”. Албанський лідер підтвердив відмову Албанії від участі у Гельсінкському процесі, назвавши його „обманом” і „спробою старих і нових імперіалістів поневолити Албанію, ліквідувати світовий комуністичний і національно-визвольний рух”.

1982 рік характеризується загостренням внутрішньополітичної ситуації в країні. Самогубство прем'єра М. Шеху (грудень 1981 року) „албанський Сталін” оголосив зрадництвом і заявив, що група Шеху прагнула знищити партію і народну владу. Тоді ж відбулися великі кадрові перестановки в партійному та державному апараті. Головою Ради Міністрів було призначено А. Чарчані, в уряді помінялося 12 міністрів із 18. Головою Президії Народних зборів став Раміз Алія, змінивши Хаджі Леші (обіймав цю посаду з 1953 року), який, за словами Е. Ходжі, втратив пильність, і його відправили на пенсію.

У 1983–1985 роках здоров'я Е. Ходжі різко погіршилося, він переїхав інфаркт, інсульт, давно страждав від діабету. У березні 1985 року лікарі приписали вождеві тривалий відпочинок, але він продовжував працювати. 11 квітня 1985 року після крововиливу у мозок Е. Ходжа помер. Траур в Албанії, який нагадував Радянський Союз у березневі дні 1953 року, тривав дев'ять днів. На похоронну церемонію з-за кор-

дону допустили лише лідерів „істинно марксистсько-ленінських партій” та представників з КНДР, В’єтнаму, Куби, Румунії, Лаосу, Кампучії, Нікарагуа, Ірану та Іраку. Телеграми співчуття, надіслані з СРСР, Китаю та Югославії, нове албанське керівництво відправило назад.

Після усунення М. Шеху з політичної арени, а його найближчих соратників з партійно-державного апарату в албанських номенклатурних верхах не залишилося реальних претендентів на посаду спадкоємця Е. Ходжі, окрім Р. Алії, який фактично автоматично став першим секретарем АПП відразу після смерті вождя.

Раміз Алія народився 1925 року на півночі Албанії у м. Шкодері. Його батьки-селяни були вихідцями з Косово. У 17-річному віці вступив до компартії. Брав активну участь у партизанській боротьбі (був комісаром) проти окупантів у роки Другої світової війни. З 1948 року член ЦК АПП. 1949 року очолив албанський комсомол. Навчався у Вищій партійній школі у Москві. З 1961 року секретар ЦК АПП з ідеології та член Політбюро. З 1982 року Голова Президії Народних зборів.

Необхідність реформ все глибше проникала у свідомість нового керівництва. Економічна ситуація обговорювалася на грудневому 1985 року та березневому 1986 року пленумах ЦК АПП. Було визнано, що труднощі у народному господарстві зумовлені внутрішніми факторами, а не є винятково результатом „капіталістично-ревізійоністської блокади”, як стверджувалося раніше. Про потребу оновлення йшлося і на IX з’їзді АПП (листопад 1986 року). Проте і на пленумі, і на з’їзді панував дух спадковості і відданості заповітам Е. Ходжі. В економіці обстоювалися старі принципи: опора на власні сили, заборона іноземних кредитів. Проте накреслювалися, хоча дуже обережно, зміни. Було звільнено одіозного міністра внутрішніх справ та низку інших міністрів. Селянам дозволили тримати худобу та птицю, мати присадибні ділянки, у колгоспах і на підприємствах почали запроваджувати нову систему оплати праці. Були зроблені перші кроки виходу з міжнародної ізоляції: замінено 40 зі 100 албанських послів. Про це свідчить також налагодження 1987 року дипломатичних відносин з ФРН. 1988 року Албанія взяла участь у нараді міністрів закордонних справ балканських держав. Однак через чергову економічну кри-

зу керівництво АПП почало відновлювати з 1989 року тенденції ортодоксального соціалізму, повернення до політики „обложеної фортеці”.

Радянсько-албанські відносини та їх розрив

Виходячи з американо-англійської декларації 1942 року про визнання боротьби албанського народу складовою частиною європейського антифашистського руху Опору, Тимчасовий уряд, сформований у листопаді 1944 року з представників НВФ, звернувся до провідних держав антигітлерівської коаліції з проханням визнати його єдиним урядом Албанії. Проте США і Великобританія не поспішали з позитивним рішенням. Першою державою, яка у травні 1945 року визнала уряд Албанії, була Югославія. Того ж року, упродовж жовтня–листопада, це зробили Польща, Болгарія, Чехословаччина та СРСР. У грудні 1945 року між Албанією та Радянським Союзом були встановлені повноцінні дипломатичні відносини.

Із західноєвропейських держав першою визнала албанський уряд Франція. США та Великобританія висловили намір визнати Тимчасовий уряд Албанії за умов, якщо в країні будуть проведені вільні, демократичні і багатопартійні вибори до установчих зборів, а також безперешкодного в’їзду представників зарубіжної преси та підтвердження всіх довоєнних американо-албанських договорів і угод. Албанське керівництво відмовилося надати гарантії та юридичну силу договорам із США. Коли ж на виборах 1945 року перемогла компартія, яка перетворилася в єдину загальнонаціональну політичну силу, питання про визнання Албанії Сполученими Штатами відпало само собою. Цього ж року США відкликали свою місію, яка перебувала у Тирані упродовж 18 місяців.

Англо-албанські стосунки ускладнилися, а згодом і перервалися інцидентом, який стався у жовтні 1946 року. Саме тоді у протоці Корфу, неподалік від албанського порту Саранда, підірвалися на мінах два англійські есмінці. Англія заявила про причетність Албанії до мінування, хоча насправді вона не мала, за албанськими даними, ні морських мін, ні плаваючих засобів для їхньої установки. Питання розглядалося в Раді Безпеки ООН та Міжнародному суді у Гаазі. Суд більшістю голосів визнав відповідальною за інцидент Албанію і зобо-

в'язав її виплатити Англії компенсацію у сумі 840 тисяч фунтів стерлінгів. Албанський уряд відхилив це рішення як незаконне. Під цим приводом Англія відмовилася повернути албанське золото, яке було вивезене з Німеччини і розміщене у британських банках. До речі, відповідно до рішень Паризької конференції 1946 року про репарації з Німеччини, золото, захоплене гітлерівцями, поверталася державам-власникам. Було створено спеціальну троїсту комісію із представників США, Англії та Франції, яка визнала справедливим повернення албанського золотого запасу. Проте британський уряд затримав золотий запас „країни орлів” як компенсацію за свої підірвані есмінці. Албанський уряд надалі не раз порушував питання про своє золото.

Загалом на 1953 рік в Албанії діяло всього 10 посольств – 8 із соціалістичних країн та 2 з капіталістичних – Італії та Франції.

Фактично Албанія опинилася у міжнародній ізоляції. Її не допустили на установчу конференцію ООН у Сан-Франциско, як і до участі у Паризькій конференції 1946 року. Тільки підтримка СРСР, Польщі, Югославії, а також Франції забезпечила їй право на німецькі репарації, хоч і в мінімальному розмірі.

Тісна співпраця розвивалася між Албанією та Югославією, оскільки їх багато що зв'язувало у роки війни, сприяли цьому й однотипні соціально-економічні та політичні процеси в обох країнах. Югославія, як уже зазначалося, першою визнала Албанію, а в липні 1946 року підписала з нею договір про дружбу та взаємодопомогу. Албанський лідер Е. Ходжа перший зарубіжний офіційний візит здійснив до Югославії. Йосип Броз Тіто нагородив свого союзника югославським орденом Народного героя.

Водночас у югословсько-албанському діалозі Е. Ходжі відводилося підпорядковане місце. Зокрема, при укладенні двосторонньої торговельної угоди в березні–квітні 1947 року югославська сторона вимагала від Албанії скасувати монополію на зовнішню торгівлю і здійснювати всі експортно-імпорتنі операції через югославські організації. Аналогічна ситуація повторилася і під час спільних консультацій під час підготовки проєкту першого п'ятирічного плану відбудови та розвитку народного господарства Албанії. Енверу Ходзі пропонувалося

не створювати власну промисловість, а обмежитися розвитком сільського господарства та сировинних галузей. Натомість югослави зобов'язувалися постачати Албанії промислові товари. Упродовж 1947 року обидві країни парафували свої грошові системи, уніфікували ціни, підписали рішення про митний союз та погодилися координувати народногосподарські плани. Зрозуміло, що такий варіант стосунків повинен був поставити Албанію у залежність від її північної сусідки.

Рівень інтеграції з Югославією та очевидний югославський патерналізм викликали різновекторність у поглядах членів ЦК КПА. Югославське партійно-державне керівництво також доклало до цього зусиль, розпочавши масовану критику свого головного албанського опонента Нако Спіру, який не витримав нападок і покінчив життя самогубством. Усунувши противників, югослави розробили проєкт передислокації своєї стрілецької дивізії в Албанію, в район Корчі, під приводом захисту албано-грецького кордону. Зазіхання югославського лідера Й. Броз Тіто на суверенітет Албанії, прагнення встановити над нею свій протекторат викликали невдоволення старшого партнера – СРСР.

Рубежем у югославсько-албанських стосунках стала резолюція Комуністичного інформаційного бюро від 28 червня 1948 року „Про становище в компартії Югославії”. Албанське керівництво було слухняним і вже 1 липня повідомило про анулювання договорів з Югославією та висилку з країни її радників (майже 600 осіб). У вересні того ж року вчинено розправу над прихильниками югославської орієнтації, зокрема, К. Дзодзе – міністром внутрішніх справ (його розстріляли за вироком суду), та реабілітовано тих, хто виступав за тісний союз із кремлівським керівництвом.

Албанський лідер Е. Ходжа вирішив негайно скористатися розривом стосунків з Югославією. 1949 року він звернувся до ЦК ВКП(б) з листом під назвою „Про Косово і Метохію”, в якому просив радянського сприяння у національно-визвольній боротьбі албанців, що проживають у Косовому, Метохії, Македонії та Чорногорії, проти „фашистської банди” (Й. Броз Тіто та його оточення) за возз'єднання з батьківщиною. Кремль не наважився санкціонувати таку акцію і пообіцяв, що доля албанської меншини буде вирішена після ліквідації

югославських „фашистів”. Натомість Москва взяла на себе 50 % витрат на албанську армію та відрядила до Тирані своїх військових інструкторів.

Загалом радянсько-албанські відносини розвивалися після війни успішно і різнопланово. З червня 1945 року до Москви почали регулярно навідуватися албанські делегації. 22 вересня того ж року було підписано на умовах кредиту 1,5 млн доларів першу угоду про поставки Албанії зерна та хімдобив. Згодом у порту Дуррес пришвартувався перший радянський пароплав із зерном. Нагадаємо, що Албанія через неврожай переживала серйозну скруту із продовольством та товарами першої необхідності. Поряд із наданням кредитів, поставками товарів, обладнання та продуктів харчування радянський уряд погодився на підготовку у вищих навчальних закладах СРСР високоосвічених кадрів з-поміж албанської молоді, відрядив до Албанії сотні своїх різнопрофільних спеціалістів.

Починаючи з 1947 року, Е. Ходжа щороку відвідував Москву, зав'язав довірчі стосунки із Сталіним, який у 1947 році нагородив албанського сателіта орденом Суворова. На всіх офіційних заходах Е. Ходжа завжди з'являвся зі сталінською нагородою на грудях. У другій половині 1940 – на початку 1950-х років за допомогою СРСР було споруджено текстильний комбінат (перший такого профілю в Албанії), першу залізницю, яка з'єднала Тирану з портовим містом Дурресом та низку інших підприємств. Радянські спеціалісти провадили активні геолого-пошукові роботи, у столичному університеті працювало кілька сот радянських викладачів. Часто вони посідали керівні посади у народному господарстві, освіті тощо.

У 1950 році Албанія стала членом Ради Економічної Взаємодопомоги, у 1955-му – членом Організації Варшавського договору (ОВД). У кінці 1940-х років для участі у відбудові радянських міст прибули албанські добровольці. На початку 1950-х років в Тирані та Дурресі були побудовані заводи-дублікати ЗІС і ЗІМ – подарунки Сталіна Албанії.

З 1946 року по 1958 рік СРСР побудував і володів військово-морською базою в албанському порту Вльора. Це була єдина радянська військова база у Середземномор'ї. Саме через Вльору і комунікації

південної Албанії надходила радянська підтримка комуністичним повстанцям у Греції, уряд якої неодноразово звертався в ООН зі скаргами на Албанію.

На рубежі 1950–1960-х років у радянсько-албанських відносинах стався драматичний розрив. Прийнято вважати, що суперечки між СРСР та Албанією почалися через несприйняття албанським керівництвом критики Сталіна на XX з'їзді КПРС. Це не зовсім так. У звітній доповіді ЦК Албанської партії праці на її III з'їзді декларувалося цілковите схвалення курсу радянських комуністів, спрямованого на подолання наслідків культу Сталіна, хоча й необхідно визнати, що керівництво АПП було найменш підготоване до сприйняття хрущовських оцінок діяльності московського тирана. Щоправда, ця лінія АПП не мала подальшого розвитку. Навіть більше, на V з'їзді АПП її керівництво висунуло як попередню умову нормалізації двосторонніх стосунків повну „реабілітацію Сталіна”.

Більш суттєвими були розходження між АПП та КПРС щодо оцінок того, що відбувалося в Югославії і навколо неї. Варто зазначити, що албано-югославські відносини до війни склалися через статус албанської меншини в Югославії непросто. У роки війни обидві країни досить тісно координували свої дії. Упродовж перших повоєнних років югославське керівництво докладало чимало зусиль, спрямованих на фактичну інтеграцію Албанії з Югославією. Для Й. Броз Тіто виявився надто спокусливим приклад радянської імперії – СРСР. Щось подібне він планував на Балканах. Врешті-решт югославський лідер вирішив діяти в обхід Радянського Союзу, що суперечило ієрархії стосунків всередині радянського блоку. Позиція Белграда, як відомо, стала головним пунктом радянсько-югославського конфлікту, який спалахнув у березні 1948 року і через три місяці призвів до виключення Югославії з радянського блоку. Цим було покладено кінець планам Й. Броз Тіто про федералізацію на Балканах.

Албанське керівництво повністю солідаризувалося з Москвою у конфлікті з Тіто та резолюцією Комінформбюро щодо КПЮ. Водночас для нього став несподіванкою радикальний поворот М. Хрущова у відносинах з Югославією та його візит 1955 року до Белграда. Це

був, як кажуть, один бік медалі. Другий полягав у тому, що радянські керівники, виходячи з усталених традицій підпорядкованості зарубіжних компартій КПРС, почали переходити межі у двосторонніх радянсько-албанських відносинах: радили албанським керівникам, як себе поводити з Югославією, кого реабілітувати, доходило до того, що Москва почала втручатися у кадрові питання у вищому ешелоні албанської влади. Все це відбувалося на тлі перманентних економічних труднощів, які переживало албанське суспільство. Проте розбіжності ще не набрали конкретних форм, про що свідчить візит радянської партійно-державної делегації до Тирана влітку 1959 року. Під час візиту М. Хрущов заходився розгортати перед албанцями авантюрні проекти, наприклад, про перетворення Албанії у квітучий сад, закликав не витратити коштів на розвиток зернового господарства, оскільки в СРСР миші з'їдають більше зерна, ніж потрібно „країні орлів”. У цьому ж році Москва та Тирана виступили зі спільною ініціативою про перетворення Балкан та Адріатики у зони, вільні від ядерної та ракетної зброї.

Водночас наприкінці 1950-х років АПП поступово почала солідаризуватися з так званою особливою лінією компартії Китаю, яка виявляла більше розуміння албанських проблем. Саме тому Е. Ходжа відмовився підтримати пропозицію бухарестської наради керівників комуністичних та робітничих партій у червні 1960 року про організацію колективного засудження компартії Китаю. Москва перейшла відтоді до силових методів у стосунках з Албанією, затримала поставки сільськогосподарської техніки і зерна якраз тоді, коли вона переживала неврожай. Тирана звернулася за допомогою до Франції, яка й надіслала потрібну кількість зерна. Конфронтація набирала конкретних форм.

На нараді комуністичних і робітничих партій у Москві в листопаді 1960 року Е. Ходжа виступив із промовою, в якій виклав позицію АПП щодо принципів мирного співіснування, соціалістичного будівництва та ролі Сталіна. Вона розходилася з генеральною лінією КПРС. Більшість присутніх партій засудили керівництво АПП, дії якого було розцінено як зраду пролетарського інтернаціоналізму.

За цим посипалися суворі санкції щодо Албанії: радянська сторона анулювала надання їй уже погоджених кредитів під третю п'ятирічку (1961–1965 роки), вимагала негайно погасити борги, відкликала радянських спеціалістів, які працювали в різних галузях албанського народного господарства, позбавила права албанських студентів навчатися у радянських навчальних закладах. Приклад СРСР наслідували інші соціалістичні держави, крім Угорщини. Вони заморозили кредити і всіляко обмежили економічну співпрацю з Албанією.

У першій половині 1961 року склалася напружена ситуація довкола радянської військово-морської бази у Вльорі, а також на кількох підводних човнах зі змішаним радянсько-албанським екіпажем (з радянських моряків насміхалися, їх третирували). У травні того ж року радянське керівництво прийняло рішення про демонтаж військово-морської бази у Вльорі, а 4 червня радянські кораблі покинули албанські води. Радянські моряки були депортовані з підводних човнів, самі ж човни залишалися у складі албанських ВМС. Усі спроби порозумітися були марними, оскільки обидві сторони не шукали компромісу.

Проте албанська партійна делегація прибула у жовтні 1961 року на XXII з'їзд КПРС. Напередодні з'їзду з ініціативи М. Хрущова було прийнято рішення про винесення тіла Сталіна з Мавзолею. Е. Ходжа відгукнувся на цю подію розлогим зверненням до радянського керівництва, звинувачуючи його у зраді, ревізіонізмі, блюзнірстві і вимагав передати Албанії прах кремлівського вождя.

У доповіді радянський лідер піддав гострій критиці позицію АПП, вдався до особистих випадів проти її керівників. Заключні слова першого секретаря ЦК КПРС в частині, де йшлося про Албанську партію праці, були настільки емоційним, що їх вирізали зі стенограми.

У відповідь Е. Ходжа на урочистому засіданні в Тирані з нагоди 44-ї річниці жовтневого перевороту 1917 року у Росії більшу частину своєї промови присвятив М. Хрущову, критикуючи його за примирення з югославським ревізіонізмом, за антимарксистські погляди взагалі, засудив культ його персони.

Невдовзі конфлікт поширився на міждержавні відносини. 25 листопада 1961 року міністерство закордонних справ СРСР оголосило про

відкликання свого посла з Тирани і вимагало від албанського керівництва припинити поширення матеріалів, які „сповнені ганебної брехні” щодо радянського уряду та рішень XXII з’їзду КРПС. 3 грудня відбулася нова радянська „акція”: відкликання всього персоналу з радянського посольства та торговельного представництва в Народній Республіці Албанії і вимога, щоб албанське посольство і торговельне представництво покинуло радянську країну. Під тиском Кремля більшість європейських соціалістичних країн вдалися до рестриктивних заходів щодо НРА, але жодна з них не розірвала дипломатичних відносин із нею.

10 грудня 1961 року у редакційній статті органу ЦК АПП газети „Зері популліт” під заголовком „Небачений акт у відносинах між соціалістичними країнами” були „засуджені методи радянського тиску на Албанію”, вказувалося, що, зазнавши поразки у нав’язуванні своїх поглядів АПП, М. Хрущов принизився до помсти, а ідеологічні розбіжності поширив на сферу державних відносин, отже, ставлення радянської сторони до Албанії є ворожим.

Однак албанські делегації приїжджали до Радянського Союзу у 1961 та 1963 роках на V Міждержавний конгрес профспілок та на Всесвітній конгрес жінок. Але стосунки між обома державами перебували у глухому куті. Албанія відкликала зі свого посольства у Москві навіть технічний персонал, як і СРСР. 1962 року вона вийшла з РЕВ, а у 1963 році заявила, що не має наміру виплачувати борги Радянському Союзу та іншим соціалістичним країнам. 1968 року припинила свою участь в ОВД через його агресію у Чехословаччині.

У радянських ЗМІ велася різка, здебільшого необґрунтована критика албанського керівництва за „гріхи Мао Цзедунa”, згодом публікації про Албанію взагалі зникли зі шпальт радянських газет та журналів.

Натомість в албанській пресі роками поширювалася специфічна версія про розрив албано-радянських відносин на кшталт того, що СРСР організував блокаду НРА і вона вимушена будувати соціалізм, спираючись переважно на власні сили, що Москва чинить несправедливість щодо Албанії, яка опинилася в ревізіоністсько-капіталістичному

оточенні; а діє вона так тому, що сама внутрішньо переродилася в буржуазно-ревізійніську державу, а згодом у соціал-імперіалістичну. Не менш специфічно трактувалася історія радянсько-албанських відносин: нібито до 1956 року радянський уряд здійснював інтернаціоналістську лінію дружби та братерського співробітництва, а опісля – ворожу, антиалбанську, спрямовану на перетворення Албанії у сировинний придаток СРСР і країн РЕВ. Нарешті, албанська пропаганда перейшла до звинувачень СРСР у змові з американським імперіалізмом. Такі основні причини майже 30-річної історії радянсько-албанського відчуження. Після розриву з СРСР албанське керівництво переорієнтувалося на Китай, але 1978 року також розірвало з ним відносини.

Наростання економічних, соціальних, етноконфесійних та міжнаціональних кризових явищ у СФРЮ після смерті Й. Б. Тіто

Після смерті Й. Броз Тіто у 1980 році СФРЮ позбулася своєї головної опори: арбітра в постійних конфліктах між керівниками республік. Тоді було запроваджено інститут колективного керівництва: Президію СФРЮ очолювали по чергово терміном на один рік представники республік та країв. Але ці люди не мали ні влади, ні авторитету Тіто. До того ж нові керівники використовували повноваження винятково на користь своїх республік чи країв. Саме тоді економічні негаразди федерації стали дуже виразними: зовнішній борг становив 20 млрд дол., на сплату боргів треба було виділяти 40 % валютних надходжень, безробіття зросло до 15 %, а інфляція – до 100 % (у 1985 році).

Через рік після смерті Тіто СФРЮ зіткнулася з першим серйозним викликом національного характеру: у 1981 році албанці Косово зажадали для краю статусу сьомої югославської республіки. Ситуація в Югославії поступово виходить з-під контролю центрального керівництва. В цих умовах стверджується ідеологія і психологія етнічного націоналізму, виразниками якого стали представники вищого партійного керівництва: Франьо Туджман (Хорватія), Алія Ізетбегович (Боснія і Герцеговина), Слободан Мілошевич (Сербія) та інші.

У 90-х роках усі східноєвропейські країни проводять більш-менш успішні реформи. Інакша ситуація в Югославії. Як і в СРСР, Югославську федерацію розривають внутрішні суперечки. Криза Югославії

поглиблювалась у міру загострення відносин державоутворюючої нації – сербів та їхньої республіки з іншими народами та їх державами в межах СФРЮ. Етнонаціональні та конфесійні конфлікти підірвали стабільність і в самій Сербії. У країні посилились антисербські настрої, зумовлені некоректним ставленням провідної республіки – Сербії – до інших регіонів країни.

ТЕМА 7

ЮГОСЛАВСЬКА КРИЗА У ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКІЙ ТА ПОСТЫПОЛЯРНІЙ СИСТЕМАХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

ПЛАН

1. Початок югославської кризи: „10-денна війна” у Словенії.
2. Громадянська війна у Хорватії у 1991–1995 роках.
3. Боснія і Герцеговина у 1992–1995 роках: особливості громадянського протистояння.
4. ООН та югославська криза: проекти врегулювання.

Завдання для самостійної роботи:

1. Чому розпад Югославії відбувся у формі громадянської війни з великим жертвами?
2. Якими додатковими обставинами був ускладнений громадянський конфлікт в Боснії і Герцеговині?
3. Проаналізуйте ставлення учасників та сутність мирного врегулювання в БіГ під назвою „примус до миру”.

Початок югославської кризи: „10-денна війна” у Словенії

Головні фактори розпаду югославської федерації такі: розпад єдиного економічного простору та інтегрованого ринку, наслідком яких став економічний ізоляціонізм республік; розпад правлячої партії та крах комуністичної „самоуправлінської” ідеології; крах ідеї югославізму та заміна її націоналізмом; криза політичної системи, ослаблення вертикалі влади та перенесення центру ваги з федеративного на республіканський рівень; ускладнення міжнаціональних суперечностей,

історична пам'ять про сербсько-хорватські конфлікти; відсутність певної гнучкості, прагнень компромісу та впертість керівництва Сербії і Чорногорії у відстоюванні ідеї югославізму, ілюзорність сподівань на об'єднання усіх сербських земель.

Позиція міжнародного співтовариства щодо югославської кризи еволюціонувала і пройшла у своєму розвитку принаймні два етапи:

– спочатку більшість країн, і СРСР також, дотримувалися думки про необхідність збереження єдиної Югославії, оскільки вони побоювалися дезінтеграційних процесів у Європі. Водночас деякі країни (зокрема ФРН) латентно підтримували „некомуністичні” республіки Хорватію та Словенію;

– розпад СРСР і ОВД, об'єднання Німеччини, руйнація біполярної системи міжнародних відносин утвердили західні країни у думці, що розпад СФРЮ відповідає їхнім національно-державним інтересам, і вони починають діяти, виходячи з цього.

Приводом до громадянської війни у СФРЮ можна вважати XIV з'їзд СКЮ, який відбувся у січні 1990 року. Головна дискусія точилася між керівництвом СКЮ, яке обстоювало збереження однопартійної системи та самоврядування. Зі свого боку лідери Союзу комуністів Словенії і Союзу комуністів Хорватії домагалися поступового запровадження багатопартійності та розширення прав республіканських організацій у межах СКЮ. З'їзд завершився тим, що словенська та хорватська делегації заявили про свій вихід із СКЮ і про перехід на самостійницькі позиції. Через це діяльність СКЮ як загальнодержавної політичної структури, як об'єднаної сили федерації фактично була паралізована. Центральні партійні структури СКЮ поступово втратили свої керівні функції, які перейшли до самостійних республіканських організацій, де владу здобули нові етнополітичні клани. Розпад СКЮ став провісником дезінтеграції СФРЮ.

У федерації розпочався стрімкий процес відновлення „старих” і виникнення нових партій, організацій і рухів. Вже у вересні 1990 року було зареєстровано 119 нових політичних організацій.

Так само упродовж 1990 року у всіх республіках федерації відбулися парламентські вибори на багатопартійній основі. Комуністи пе-

ремогли лише у Сербії та Чорногорії. У Словенії, Хорватії, БіГ, Македонії виборці віддали перевагу силам, які були в опозиції до чинної влади.

У Словенії (столиця – м. Любляна) обраний на багатопартійній основі парламент 2 липня 1990 року прийняв Декларацію про повний суверенітет республіки, а 25 червня 1991 року – декларацію „Про самостійну і суверенну Республіку Хорватія” і про її вихід із СФРЮ. Процес набуття Словенією незалежності розпочався з економічної війни, оголошеної Белградом як столицею не тільки СФРЮ, але і Сербії (бойкот товарів, митна війна, втручання у грошову систему). Президент Словенії Мілан Кучан вимагав від центру виведення зі словенської території федеральних військ. Відразу після цього словенський уряд розпорядився встановити на кордоні з Австрією та Італією нові контрольні-пропускні пункти. Уряд СФРЮ визнав ці дії незаконними і віддав 22-тисячному підрозділу Югославської народної армії (ЮНА) наказ взяти під охорону зовнішні кордони Словенії. Армія, яка розпочала передислокацію на словенську територію, 27 червня зустрілася тут з 50-ма тисячами вояків словенської територіальної оборони. Так розпочалася „10-денна війна” між ЮНА та словенськими новоствореними військовими з’єднаннями. 7 липня, після прийняття Бріонської декларації, бойові дії припинилися. 29 липня 1991 року ЮНА почала покидати Словенію, і так було визнано її вихід з федерації. Ця так звана „мала війна” призвела до подальших жертв з обох сторін: 56 вбитими і 300 пораненими. Втрати понесла здебільшого ЮНА. Експерти стверджують, що якби Югославська народна армія розгорнула справжні бойові дії, то за 2–3 дні від Словенії залишилися б лише руїни. 26 жовтня 1991 року за угодою між Словенією та Югославією, підписаною за сприяння Європейського Союзу, останні частини ЮНА були виведені зі Словенії. Першою західноєвропейською країною, яка встановила дипломатичні відносини зі Словенією, була Німеччина. Це сталося у грудні 1991 року. 15 січня 1992 року ЄС визнав Словенію. 22 травня 1992 року Словенія стала членом ООН. Так шлях словенського народу до незалежності був завершений.

Громадянська війна у Хорватії у 1991–1995 роках

Практично одночасно зі змінами у Словенії розпочався процес становлення незалежності у Хорватії, другої за чисельністю населення республіки. Квітневі 1990 року парламентські вибори засвідчили перемогу Християнського демократичного союзу та його харизматичного лідера – колишнього „тітовського” генерала та історика-дисидента Франьо Туджмана, якого було обрано Головою Президії Хорватії. 22 грудня цього ж року Хорватія була проголошена незалежною і самостійною державою. Але на відміну від Словенії, яка була у національному плані більш однорідною, у Хорватії проживала 600-тисячна община сербів, представлена Сербською демократичною партією (на парламентських виборах у квітні 1990 року отримала 5 мандатів).

Відокремлення Хорватії та її вихід із СФРЮ спричинив відкритий конфлікт хорватів та сербів. Суть конфлікту полягала у самому характері самовизначення: хорвати нарешті здійснили свою віковічну мрію і прагнули будь-якою ціною зберегти територіальну цілісність республіки, утвердити свій національний статус як „державоутворюючої” етнічної спільноти. Серби так само не хотіли і не могли змиритися із втратою територій і свого статусу.

Перші організовані виступи сербського населення в Хорватії – в Славонії та області Кніна – почалися наприкінці літа 1989 року. За них відповідальні обидві сторони: Загреб – через небажання задовольнити вимоги дотримання рівності і громадянських прав (із Конституції Хорватії були вилучені статті про сербську мову як мову сербів у Хорватії, так серби позбавлялися статусу „державоутворюючої” нації), Белград – через підтримку сепаратистів, відрядження агітаторів, які вели пропаганду відокремлення від Хорватії районів, де проживали серби.

Сербський національний рух та його провідники у Хорватії стали на шлях створення не тільки політичних організацій, але і нових національних органів влади: 4 лютого 1990 року оголошено про можливість створення сербського автономного краю; 18 травня цього ж року Сербська демократична партія відкликала своїх депутатів (5 осіб) із хорватського парламенту; 25 липня 1990 року з’їзд сербів приймає Декларацію про суверенітет і автономію сербського народу і створення

Сербського національного віча (парламент); на початку січня 1991 року – створення Виконавчого віча (уряду) Сербської автономної області та Міністерства внутрішніх справ; 28 лютого 1991 року – рішення сербського парламенту та уряду про відокремлення від Хорватії і входу до Югославії (на початковому етапі конфлікту саме Югославія, а не Сербія розглядалися як національна держава сербів); 01 квітня 1991 року рішення про приєднання Сербської Країни до Республіки Сербія і про чинність на її території законів Сербії та Конституції Югославії.

Так обидві сторони неухильно наближалися до прямого силового зіткнення. Перші військові сутички між ЮНА і сербськими воєнізованими формуваннями та хорватськими військовими силами розпочалися 12 серпня 1991 року, коли ЮНА і серби атакували місто Вуковар і врешті-решт захопили його.

08 жовтня 1991 року Хорватія припинила всі державно-правові відносини з Югославією. У грудні 1991 року незалежна Хорватія була визнана Німеччиною, згодом Росією, США, а 15 січня 1992 року – ЄС.

Громадянська війна у Хорватії набрала кровопролитного характеру з ознаками геноциду та звірств з обох сторін. Значна частина західних ЗМІ звинувачувала лише одну сторону – сербів. СФРЮ звернулася в листопаді 1991 року до Ради Безпеки ООН із проханням направити миротворчі сили у зону конфлікту. На початку 1992 року у Хорватію було введено 14-тисячний контингент сил ООН, хоча припинити збройні сутички протягом тривалого часу не вдавалось. У серпні 1995 року хорватська регулярна армія захопила Сербську Країну. Жертви війни у Хорватії: 30 тис. вбитими і 500–700 тис. біженців.

Боснія і Герцеговина у 1992–1995 роках: особливості громадянського протистояння

Сербсько-хорватський конфлікт перекинувся на спірну з самого початку територію – Боснію і Герцеговину. Тут на час конфлікту проживали: серби (православні) – 32 %, мусульмани – 39,5 %, хорвати (католики) – 18 %. Звідси протистояння у БІГ набрало не тільки етнічного, але й конфесійного характеру.

У Республіці Боснія і Герцеговина (столиця – м. Сараєво) перемогу на виборах до місцевого парламенту у 1990 році одержала мусуль-

манська Партія демократичних дій. До парламенту пройшли також Сербська демократична партія і Хорватська демократична співдружність. Сербі і хорвати вимагали поділу БіГ на конфедерацію, а боснійські і герцеговинські мусульмани, керовані своїм провідником А. Ізетбеговичем, виступали за збереження єдиної унітарної країни. Ще за 20 років до цих подій А. Ізетбегович склав Ісламську декларацію, в якій заперечувалися всі духовні цінності, які ми називаємо християнськими, європейськими. У жовтні 1991 року мусульманські та хорватські депутати прийняли меморандум про суверенітет республіки, який 27 квітня 1992 року визнали країни ЄС, а також США і Росія. Депутати-сербі бойкотували роботу спільного парламенту.

У результаті хорвати БіГ проголосили свою державу – Хорватську Республіку Герцег-Босна (28 серпня 1993 року); серби свою – Республіку Сербську БіГ на чолі з Радованом Караджичем зі столицею у Сараєво із входженням до союзної держави Югославії (07 квітня 1992 року), а мусульмани виступали за єдину неподільну БіГ і діяли за принципом: „одна національність – одна територія – одна держава”. Ні Республіку Сербську, ні Хорватську республіку Герцег-Босна ніхто у світі не визнав, окрім, відповідно, Белграда і Загреба, де при владі перебували С. Мілошевич і Ф. Туджман, які виступали за поділ БіГ між Сербією і Хорватією.

Кожна зі сторін конфлікту у БіГ мала зовнішню ідеологічну, матеріальну та військову підтримку. Мусульманам прибували на допомогу добровольці (моджахетдіни) з інших мусульманських країн. Сербія підтримувала сербів, Хорватія – хорватів. Так у Боснії і Герцеговині почалася „війна всіх проти всіх”. Незважаючи на заяви А. Ізетбеговича про те, що війни в Боснії не буде – ні внутрішньої, ні привнесеної – 05 квітня 1992 року, в день мусульманського свята Рамазан Байрам, почалися бойові дії. Сербі контролювали на перших порах більшу половину БіГ. 04 травня 1992 року Союзна Республіка Югославія (СРЮ) заявила про те, що виводить із території Боснії і Герцеговини солдатів ЮНА, але лише тих, хто родом із Сербії і Чорногорії. Саме тоді США і ЄС оголосили Сербію та Чорногорію, які у квітні 1992 року об’єдналися у Союзну Республіку Югославію і яка заявила про від-

сутність будь-яких територіальних претензій, головними винуватцями війни на території Югославії і в „агресії” проти БіГ. Незважаючи на те, що в конфлікті на території Боснії і Герцеговини брали участь боснійські серби, а не громадяни і збройні сили СРЮ, 30 травня 1992 року Рада Безпеки ООН запровадила широкомасштабні санкції проти „третьої Югославії” – СРЮ, які стосувалися югославських товарів і продуктів, фінансових та економічних контактів, спортивних, культурних і науково-технічних зв’язків.

Жорстока громадянська війна в БіГ тривала три роки. У червні 1992 року для роз’єднання воюючих сторін за рішенням РБ ООН було введено миротворчі сили ООН.

За роки громадянської війни у БіГ загинуло майже 380 тис. осіб, 1 млн 250 тис. стали біженцями, 1 млн 350 тис. – переселилися організовано. Майже 80 % промислових підприємств було зруйновано. За офіційними даними, загальні збитки, завдані війною БіГ, становили від 30 до 70 млрд дол.

ООН та югославська криза: проєкти врегулювання

Із початком громадянської війни у Боснії і Герцеговині Захід за підтримки Росії робить спроби реалізувати три плани досягнення миру на цій території. Першим був у 1992 році план Венса (від ООН) – Оуена (від ЄС), який вважався просербським і передбачав поділ Боснії і Герцеговини на 10 напівнезалежних провінцій, що мали будувати свої відносини з центральною владою на конфедеративній основі. Видається, що цей план насамперед відповідав інтересам Заходу, оскільки кордони провінцій визначалися не за етнічними ознаками, а навпаки так, щоб населення провінцій було етнічно змішаним. До того ж провінція, в якій домінувала одна нація, мала бути суміжною з іншою провінцією, в якій переважала зовсім інша нація. Таке етнічне чересмужжя, окрім всього іншого, повинно було максимально ускладнити можливість поділу Боснії і Герцеговини на три національні держави.

Поява плану Венса–Оуена співпала у часі з приходом до влади у США демократичної партії на чолі з Б. Клінтоном. Над американським суспільством тяжів „в’єтнамський синдром”, і американський конгрес навіть не бажав вносити до порядку денного питання про участь США у діях міжнародних миротворчих сил у Боснії.

У такій ситуації адміністрація Клінтона розпочала з допомогою американських військово-повітряних сил гуманітарні поставки мусульманам БіГ. З іншого боку, вона також підтримала план мирного врегулювання – план Венса–Оуена.

Співавтори цього плану домоглися фактично загальної підтримки – ООН, ЄС, США, Росії, боснійських мусульман, хорватів і навіть Союзної Республіки Югославія. Залишилося домогтися згоди боснійських сербів, на яких потужно тиснули. Рада Безпеки ООН пригрозила санкціями. У квітні 1993 року з дозволу РБ ООН військові літаки НАТО розпочали патрулювання повітряного простору над Боснією з метою недопущення польотів югославських винищувачів, які могли підтримати боснійських сербів.

Росія в особі міністра закордонних справ А. Козирьова також заявила, що якщо серби продовжуватимуть війну, то країни відповідно до Статуту ООН розірвуть з ними дипломатичні відносини, встановлять блокаду і врешті-решт застосують військову силу.

Своєрідно підключилися до врегулювання проблеми і США, запропонувавши зняти ембарго на поставки зброї мусульманам і погрожуючи бомбардуваннями за допомогою своєї авіації сербських позицій. Щоправда, європейці негативно поставилися до пропозиції Вашингтона.

Проте боснійські серби не здавалися. Спочатку їхній парламент, а у травні 1993 року на референдумі 96 % боснійських сербів висловилися проти плану Венса–Оуена. До того ж у червні цього року відбувся референдум у Сербській Країні (Хорватія), на якому 95 % учасників висловилися за державне об'єднання з боснійськими сербами. І все це здійснювалося в умовах повної блокади (за рішенням РБ ООН) сухопутних, морських і річкових кордонів нової „третьої” Югославії – СРЮ.

Мужність і стійкість сербів вразили Захід. США розкритикували Німеччину і переклали на неї особливу відповідальність за те, що вона поспішила визнати нові югославські республіки. Власне, з літа 1995 року США, побоюючись втратити роль лідера в Європі, переходять до тиску на НАТО, щоб змусити країни Альянсу розширити військову участь у боснійській кризі.

Рада Безпеки ООН у відповідь на відмову сербів прийняти план Венса–Оуена приймає за ініціативою США, Франції, Росії та Іспанії резолюцію, відповідно до якої на території Боснії довкола великих міст (6 міст, окрім Сараєво) створювалися зони безпеки для захисту мусульман, які прикривалися додатковими миротворчими контингентами ООН. Ці оонівські підрозділи отримали право застосовувати з метою самооборони і для захисту цивільного населення силу. Щоправда, тільки у відповідь на обстріли зон безпеки незалежно, яка б сторона конфлікту відкривала стрілянину. Операції наземних сил ООН могли бути підтримані військовою авіацією регіональних організацій, включно з НАТО.

Саме тоді у Північноатлантичному Альянсі розпочалася підготовка для можливого нанесення повітряних ударів. Разом з ООН була розроблена концепція „подвійного ключа”, відповідно до якого авіація блоку могла бомбити сербські позиції на „прохання військового або ж цивільного керівництва миротворчих сил ООН у Боснії”. США відмовлялися посилати свої сухопутні сили до Боснії. Так план Венса–Оуена виявився мертвонародженим.

Упродовж літа 1993 року розпочалася реалізація іншого плану, запропонованого боснійськими сербами. Цей план було погоджено у серпні–вересні 1993 року у Женеві під егідою ООН і ЄС. Він передбачав поділ Боснії і Герцеговини на три частини: серби отримують 52 % території БіГ, мусульмани – 30 % (хоча насправді вони контролювали 10 % території), хорвати – 18 %. Парламенти боснійських сербів та боснійських хорватів схвалили цю мирну угоду. Здавалося, що миру досягнуто. Але спільний парламент БіГ, в якому більшість мали мусульмани, відхилив угоду. Війна відновилася. Тепер вже переважно між хорватами і мусульманами. Експерти засвідчують, якби західні країни та міжнародні організації здійснювали такий же тиск на мусульман, який вони чинили на сербів, то війна припинилася б ще у 1993 році.

У травні 1994 року у Женеві почалося за ініціативою Росії, США, Франції, Великобританії, Німеччини, Бельгії, Греції (за участі представників ООН і ЄС) обговорення нового третього плану мирного

врегулювання у Боснії під назвою „примус до миру”. Його суть полягала у поділі Боснії і Герцеговини на хорватсько-мусульманську федерацію (51 % території), сербську (49 %). Боснійські серби відхилили на референдумі цей план (90 % проти).

Поразка цього плану остаточно розділила США і їхніх прихильників у НАТО, з одного боку, Західну Європу й ООН – з іншого. Перші наполягали на значному розширенні масштабів бомбардувань сербських позицій за „порушення”, називаючи свої дії „жорстким миробудівництвом”. Водночас вони закривали очі на „порушення” з боку мусульман. Такий підхід ставив під загрозу миротворчі контингенти ООН в Боснії.

Тимчасом у США відбулися у 1994 році проміжні вибори до конгресу, на яких перемогу в обох палатах здобули республіканці. Їхні лідери (Р. Доул і Н. Гінгріч) різко розкритикували адміністрацію Клінтона, ООН і НАТО за їхню політику у Боснії. Вони вимагали виведення миротворчих сил ООН і проведення широкомасштабних бомбардувань сербських військових позицій (можливо, включно з Белградом).

Реагуючи на критику, американська делегація в ООН домоглася за підтримки мусульманських держав прийняття Генеральною Асамблеєю ООН резолюції, яка радила Раді Безпеки скасувати ембарго на поставку зброї до Боснії. Не чекаючи на рішення РБ ООН, Б. Клінтон скасував цю заборону в односторонньому порядку у листопаді 1994 року. До речі, ембарго на поставку зброї боснійським мусульманам і до цього порушувалося. Ісламські держави (Саудівська Аравія, Єгипет, Лівія, Туреччина) під виглядом гуманітарної допомоги ООН поставляли зброю через територію Хорватії.

Тоді ж, у листопаді 1994 року, боснійські серби за підтримки хорватських сербів із Сербської Країни перейшли у контрнаступ і захопили зону безпеки довкола м. Біхач. Миротворчі сили ООН, дислоковані тут, не втручалися у ці події. НАТО відповів бомбардуванням. Перше застосування зброї НАТО на території колишньої Югославії сталося 28 лютого 1995 року, коли було збито чотири сербські військові літаки. У грудні 1995 року у БіГ були введені сухопутні війська Альянсу. Їхня передислокація відбулася за санкцією РБ ООН.

У цих умовах президент Союдної Республіки Югославія С. Мілошевич вдався до таємної угоди (так званого „розміну”) з президентом Хорватії Ф. Туджманом. Сербія погодилася на те, що хорвати зламають опір Сербської Країни у Хорватії, натомість Хорватія не виступатиме проти відокремлення від Боснії сербської території і входження її до Сербії. Виглядало, що Сербія не заперечуватиме, якщо Хорватія захопить мусульмансько-хорватську федерацію БіГ. У червні 1995 року за мовчазної згоди С. Мілошевича хорватські збройні сили розгромили Сербську Країну, проводячи етнічні чистки серед мирних сербів.

Проте Сербія не змогла домогтися приєднання території боснійських сербів. Із другої половини 1995 року НАТО розпочало авіаудари (двотижнева операція „Звільнена сила”) по позиціях боснійських сербів, опираючись на резолюцію РБ ООН № 836 від 04 червня 1993 року, у результаті територія, контрольована боснійськими сербами в БіГ, скоротилася до 49 %. Протести Росії проти цієї операції залишилися без уваги.

Прагнення України виступити посередником у врегулюванні конфлікту на Балканах не принесло практичних результатів, лише український військовий батальйон було включено до миротворчих сил ООН.

У листопаді 1995 року в Дейтоні (військова база США) президент Сербії С. Мілошевич, президент Хорватії Ф. Туджман, президент Боснії і Герцеговини А. Ізетбегович за участі президента США Б. Клінтона парафували угоду про припинення воєнних дій на території колишньої Югославії. Пізніше, 14 грудня 1995 року, цю угоду було підписано у Парижі.

Згідно з погодженим планом Боснія і Герцеговина залишається єдиною державою в її нинішніх кордонах, яка складається з двох частин: мусульмансько-хорватської федерації (51 % території БіГ) і боснійської сербської республіки (49 % території БіГ) зі слабким центральним урядом.

Конфлікт розв’язувався на основі масової міграції цивільного населення: з хорватських і мусульманських районів переходили серби, із сербських – мусульмани і хорвати. Так було скасовано принцип спільного проживання різних етнічних груп, який існував у БіГ упро-

довж віків. Столиця БіГ м. Сараєво відійшла до зони мусульмансько-хорватського управління. Сербі (50 тис.) залишили місто.

Кожне з утворень у БіГ мало право утворювати власні армії, провадити зовнішні відносини із сусідніми державами.

Особам, причетним до військових злочинів, заборонялося обіймати державні посади. Їх оголошували у розшук для передачі Міжнародному трибуналу у Гаазі, створеному 25 травня 1993 року за рішенням РБ ООН. Звинувачували у злочинах тоді переважно сербів – С. Мілошевича, Р. Караджича, Радко Младича.

Для виконання Дейтонських угод створювалися за резолюцією № 1031 РБ ООН міжнародні збройні сили (60 тисяч осіб), загальне командування якими здійснювалося НАТО. 1998 року вони були реформовані у Сили зі стабілізації – СФОР. За наполяганням сербської сторони до цих сил увійшов російський контингент, який буде виведено з Боснії 2003 року.

У вересні 1996 року у Боснії і Герцеговині під міжнародним спостереженням відбулися вибори до вищих органів влади. Були обрані три президенти: від сербів, мусульман і хорватів, сформовані президентська рада, парламент, уряд, конституційний суд. Проте ні ці вибори, ні муніципальні не зняли напруженості, яка існувала у відносинах між сербською і мусульmano-хорватською сторонами. Влада Сербської республіки БіГ не приховує своєї кінцевої мети – приєднання до Сербії – і всіляко чинить перепони унітаризації Боснії і Герцеговини, зламу етнічних і державних бар'єрів.

Після підписання Дейтонських угод було скасовано у 1996 році санкції проти Союзної Республіки Югославія, але її так і не прийняли ні до ООН, ні до ОБСЄ, оскільки розпочалася „косовська криза”.

ТЕМА 8

КОСОВСЬКА КРИЗА, ПРОЄКТИ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ТА ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІРИ ТА НАСЛІДКИ

ПЛАН

1. Косовська проблема, її причини, перебіг та проєкти розв'язання.
2. Операція НАТО „Союзницька сила” в Югославії (1999 рік).
3. Оонівський план розв'язання косовської проблеми: регіональний та геополітичний виміри.
4. Македонія в контексті косовської кризи.
5. Розпад „третьої” Югославії.

Завдання для самостійної роботи:

1. З'ясуйте історичні витоки та причини косовської проблеми.
2. Визначте наслідки операції НАТО „Союзницька сила” в Югославії (1999 рік).
3. Проаналізуйте зміст оонівського плану розв'язання косовської проблеми.
4. Вивчіть причини розпаду „третьої” Югославії.

Косовська проблема, її причини, перебіг та проєкти розв'язання

Після смерті Йосипа Броз Тіто у середовищі значної частини сербської інтелігенції набула популярності ідея етнічного націоналізму. Про це свідчить „Меморандум Сербської академії наук і мистецтв”, оприлюднений 1986 року. Закладені у Меморандумі ідеї сербської етнічної державності стали активно використовуватися наприкінці 1980-х – початку 1990-х років різними політичними силами: від реформованого Союзу комуністів Сербії під керівництвом С. Мілошевича до відвертих сербських націоналістів – В. Шешеля і В. Драшковича. На самому початку це були ідеї збереження Югославії як єдиної держави; пізніше йшлося про приєднання населених сербами земель до Сербії („возз'єднання всіх сербських земель”) чи до СРЮ; нарешті, з'явилися плани створення на території Хорватії і Боснії відокремлених територій, контрольованих сербськими збройними силами.

Поступово правлячі кола Сербії (комуністи переіменували себе в Соціалістичну партію на чолі зі С. Мілошевичем) з метою утримання влади використовують націоналістичні ідеї.

Ще у 1981 році відбувся перший масовий рух албанців Косово з вимогою надати краю статусу республіки. Тоді ж населення Автономного краю Косово, який був у складі Сербії, як і Воєводина (за Конституцією СФРЮ 1974 року), становило 1,5–2 млн осіб (албанців 77 %, сербів 13 %). Як відповідь, Белград направив у Косово війська і запровадив у краї надзвичайний стан.

Загострення ситуації в Косово (події, які відбувалися наприкінці 1980-х років і які відбуваються у Косово зараз зазвичай називають косовською кризою) стало безпосереднім поштовхом до початку розпаду СФРЮ. Саме тут С. Мілошевич розгорнув свою політичну кампанію, яка базувалася на сербському етнічному націоналізмі. Він (як це було у Хорватії) використав зіткнення двох національних рухів у процесі самовизначення. Зі свого боку лідери албанського національного руху в Косово вирішили скористатися ситуацією кінця 80-х – 90-х років і спробували домогтися якщо не об'єднання албанських земель в одну державу, то хоча б підвищення статусу Косово як етнотериторіального утворення у складі чи СФРЮ, чи реформованої держави.

У квітні 1987 року С. Мілошевич (на той час Голова ЦК Союзу комуністів Сербії) підтримав сербів Косово, які були незадоволені „агресивним албанським сепаратизмом і націоналізмом”). Наступного року, коли Мілошевича переобрано на цю посаду, Косово і Воєводина були позбавлені статусу федеральної автономії. У березні 1989 року за новими поправками до Конституції Сербії обидва краї позбавлялися права вето щодо конституційних змін та частини рішень федеральних законодавчих, виконавчих та судових органів. Розпочавши „зміцнення” Сербії і зробивши ставку на сербський етнічний націоналізм і державний централізм, Мілошевич та його послідовники сприяли розвалу СФРЮ. Водночас на президентських виборах у листопаді 1989 року Мілошевич отримав 86 % голосів і став президентом Сербії. У червні 1989 року С. Мілошевич на мітингу в честь 600-річчя битви на Косовім Полі, в якій 28 червня 1384 року серби вступили в

нерівний поєдинок із вишколеними військами Оттоманської Порти, заявив косовським сербам, що „більше ніхто не дасть вас кривдити”, а в липні сербське керівництво розпустило крайові органи влади Косово і призначило особливу дирекцію з управління краєм. У Косово були введені сербські війська і спецпідрозділи сербської поліції, які замінили місцеві органи правопорядку.

У новій Конституції Республіки Сербії, прийнятій 1990 року, поновому визначався статус автономних країв – Косово і Метохії, а також Воєводини. Обидва ці утворення отримали лише внутрішньореспубліканський статус і перестали бути об’єктами державних і політичних відносин у рамках створеного після розпаду СФРЮ у 1992 році нового державного утворення – Союзної Республіки Югославії. Порівняно з повноваженнями автономій у рамках СФРЮ їхні права були значно скорочені. Нова Союзна Республіка Югославія не була прийнята до ООН, ОБСЄ і міжнародних фінансово-економічних інститутів.

Розпочалися масові виступи албанців (косоварів) в Косово за відокремлення краю від Югославії У березні 1991 року сербський уряд призупинив дію Конституцію в Косово, заборонив албанську мову в офіційних документах.

На протигау Белграду косовські албанці створили за рахунок іноземних коштів військове формування – Армію Визволення Косово (АВК), проголосили край незалежною республікою зі своїм парламентом та урядом, яку одразу визнала Албанія. 1992 року у Косово були проведені президентські вибори, на яких перемогу отримав відомий інтелектуал і поміркований націоналіст Ібрагім Ругова.

Із середини 1990-х років влада Белграда перейшла до тактики етнічних чисток (до 200 тис. албанців перебралися до Албанії, Чорногорії, Македонії). Така ж кількість сербів перебралася до Сербії.

У косовській кризі зіткнулися основоположні принципи сучасних міжнародних відносин: територіальна цілісність держави і невтручання у її внутрішні справи, з одного боку, і право націй на самовизначення, гуманітарного обов’язку захисту прав людини, зокрема національних меншин незалежно від національних кордонів, – з іншого.

У лютому 1998 року С. Мілошевич, обраний парламентом президентом Союзної Республіки Югославія у липні 1997 року, ввів у Ко-

сово додаткові армійські сили (40 тис. осіб) і військову поліцію для ліквідації баз АВК. Так між ними та албанськими сепаратистами Косово розпочався відкритий збройний конфлікт, який супроводжувався великими жертвами з боку мирного населення. Поштовхом до цього стали також події у сусідній Албанії – падіння режиму Салі Беріші. 1997 року тут зазнали краху „фінансові піраміди” (на кшталт російського „МММ”), підтримувані, як вважають, урядовими колами. 1,5 млн албанців (половина населення країни) втратили 2 млрд дол. Люди взялися за зброю. Активізувалися прихильники створення „Великої Албанії”. Лише введення місії ОБСЄ попередило громадянську війну в Албанії.

Під впливом подій в Албанії у Косовському краї гору взяли бойовики АВК на чолі з Хашімом Тачі. В цих умовах, розуміючи безвихідність ситуації, С. Мілошевич і І. Ругова вирішили сісти за стіл переговорів. З вини албанців переговори не відбулися.

Загалом сутність трагедії Косово полягає у зіткненні інтересів двох етнічних груп: сербів, які становлять основне населення СРЮ, та албанців, які становлять більшість населення провінції і користуються підтримкою ззовні. Мета керівництва СРЮ, підтримуваного більшістю сербського населення, – зберегти територіальну цілісність держави. Мета албанських сепаратистів – здійснення права на самовизначення з вірогідним подальшим приєднанням до Албанії. Ситуація в Косово стала „своєрідною «бомбою з годинниковим механізмом» на Балканах”.

Ще навесні 1998 року СРЮ було запропоновано 30-тисячний контингент НАТО з підтримки миру для дислокації в Косово. С. Мілошевич відмовився. У червні 1998 року С. Мілошевич та Б. Єльцин підписали Декларацію про мирне врегулювання у Косово. На практиці ніхто на цю декларацію не зважав.

Конфлікт у Косово став предметом обговорення в Раді Безпеки ООН. 23 вересня 1998 року вона прийняла резолюцію № 1199 із вимогою припинити військові дії між сербами та албанцями. Резолюція передбачала також в разі невиконання вимоги застосувати „додаткові заходи” для забезпечення миру.

13 жовтня 1998 року Рада НАТО прийняла рішення про початок бомбардування Сербії у разі її відмови прийняти вимогу РБ ООН.

Уряд СРЮ поступився і скоротив військовий контингент у Косово. Та напруга не спадала, громадянська війна продовжувалася. Країни НАТО наполягали на введенні у Косово багатонаціонального миротворчого контингенту, який би захистив гуманітарні права всього населення краю, тобто пропонувалася „гуманітарна інтервенція”.

Західні держави запропонували скликати у Рамбуйє (Франція) конференцію конфліктуючих сторін для винайдення компромісу. 30 січня 1999 року керівництво НАТО закликала до переговорів на основі десяти пунктів, вироблених контактною групою, сутність яких – збереження територіальної цілісності Сербії і Югославії і надання краю Косово широкої автономії. У протилежному разі пригрозили нанесенням авіаударів. За результатами переговорів було підготовлено текст мирної угоди („Угода в Рамбуйє”), але делегація Сербії відмовилася її підписати, оскільки вважала для себе неприйнятною вимогу, вміщену у текст угоди, про введення у Косово іноземних військ. 20 березня 1999 року територію краю залишили спостерігачі від ОБСЄ.

НАТО отримало формальний привід продемонструвати в дії „концепцію необмеженої відповідальності” Альянсу і його право на „гуманітарну інтервенцію”. Насправді це була за всіма класичними канонами міжнародного права неприкрита агресія НАТО проти суверенної Югославії.

Операція НАТО в Югославії „Союзницька сила” (1999 рік)

24 березня 1999 року Генеральний секретар НАТО Х. Солана видав наказ Верховному головнокомандувачу об’єднаних збройних сил НАТО в Європі генералу В. Кларку розпочати військову операцію проти Союзної Республіки Югославія. Як обґрунтування для застосування сили названо прагнення запобігти гуманітарній катастрофі, спричиненій політикою геноциду, яку проводить влада СРЮ щодо етнічних албанців. Операція НАТО „Союзницька сила” з міжнародно-правового погляду є застосуванням воєнної сили без санкції ООН з метою підтримки однієї зі сторін внутрішнього конфлікту між центральною владою СРЮ і збройними сепаратистами провінції Косово.

Безпосередню участь у війні НАТО проти Югославії (надання збройних сил або ж території для їх розгортання) взяли 14 держав: Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Канада, Нідерланди, Німеч-

чина, Норвегія, Португалія, США, Туреччина, Угорщина, Франція. Уряд Чехії прийняв рішення про надання у розпорядження натовських збройних сил військових і цивільних аеродромів, а також дозволив наземний транзит військового персоналу і бойової техніки через територію республіки. Повітряний простір або ж територію для розгортання збройних сил Альянсу надали такі держави: Албанія, Болгарія, Македонія, Румунія. Лише уряд Австрії заборонив доступ літакам НАТО у повітряний простір своєї країни.

24 березня 1999 року ВПС НАТО розпочали операцію „Союзницька сила” бомбардуванням стратегічних об’єктів по всій території Сербії, включно з Белградом (мости, урядові установи, аеродроми, місця дислокації югославської армії тощо).

„Союзницька сила” тривала 84 дні: з 24 березня до 10 червня 1999 року. За цей час НАТО здійснила 35 тис. повітряних нальотів, у яких брали участь понад 1 000 бойових літаків і 206 гелікоптерів. Було випущено понад 10 тис. крилатих ракет і скинуто 79 тис. тонн вибухових речовин. Під час натовських бомбардувань загинуло понад 2 тис. мирних жителів, 5 тис. солдатів та офіцерів, понад 6 тис. осіб мирного населення важко поранено. Матеріальні втрати СРЮ склали 130 млрд дол. (західні експерти оцінюють втрати Югославії в 70 млрд дол.). Знищено всі нафтопереробні заводи і сховища, 34 автомобільних та 11 залізничних мостів.

За посередництва Росії (місія Чорномирдіна) 9 червня 1999 року сербські представники і командування сил НАТО підписали угоду про припинення вогню і виведення югославських військ з Косово. Натомість до краю вводився контингент НАТО – КФОР за участю російського підрозділу (3 тис. осіб), який не отримав окремої зони відповідальності. Фактично, НАТО встановили над Косово власний протекторат і відокремили край від Сербії.

10 червня 1999 року РБ ООН прийняла резолюцію № 1244, яка заднім числом схвалила дії Північноатлантичного Альянсу в Югославії і визнала Косово частиною Сербії під тимчасовим управлінням ООН.

Водночас натовське керівництво не виконало відповідно до домовленостей взятих на себе зобов’язань: не роззброїло бойовиків АВК, а

легалізувало їх під виглядом косовської військової допомоги; не повернуло до Косово обмежений контингент югославських поліцейських. Унаслідок цього албанські бойовики розпочали репресії проти сербів: з краю насильно вигнано понад 350 тис., передовсім сербів і чорногорців. У період із 12 червня 1999 року до 30 березня 2000 року здійснено 456 терористичні актів, вбито понад 936 осіб. Зруйновано або спалено 82 монастирі і церкви і 50 тис. будівель.

Проблема Косово стала фатальною для С. Мілошевича. Як показав час, ліквідація автономії краю була політичною помилкою, яка спричинила косовську кризу, сербську революцію і його відставку. С. Мілошевич виграв президентські вибори у Сербії у жовтні 2000 року, але опозиція відмовилася визнати результати президентських перегонів. У країні розпочалися революційні протести. Армія відмовилася підкорятися президенту. Після рішення конституційного суду Сербії С. Мілошевич офіційно відмовився від влади. Його основним суперником став доктор права, 56-річний голова Демократичної партії Сербії Воїслав Коштуніца, якого підтримали ще 17 опозиційних організацій. Він став президентом Сербії. Уряд очолив Зоран Джінджіч, також один із лідерів Демократичної партії Сербії. Нові керівники отримали зруйновану країну і деморалізоване суспільство. Для її відбудови необхідні були кошти. Захід їх обіцяв за умови видачі С. Мілошевича Міжнародному трибуналу в Гаазі. У червні 2001 року всупереч югославським законам і проти волі Конституційного суду С. Мілошевича заарештували й етапували до Гааги. Його звинувачували у злочинах проти людства через події у Косово. За „голову” колишнього президента СРЮ пообіцяли понад 1 млрд дол. У лютому 2003 року один з ініціаторів видачі С. Мілошевича прем'єр-міністр Зоран Джінджіч був вбитий Мілордом Луковичем, який очолював за С. Мілошевича спецназ сербської поліції. С. Мілошевич помер у гаазькій тюрмі у 2006 році.

Оонівський план розв'язання косовської проблеми: регіональний та геополітичний виміри

Із 1999 року на території Косово дислокується військовий контингент НАТО (КФОР – це 18 тис. вояків). Фактично, НАТО встановило над Косово власний протекторат і відокремило край від Сербії. Окрім

КФОР, у Косово діє також місія ООН. Саме ці дві структури забезпечують територіальну цілісність Сербії, тобто не дозволяють албанському керівництву краю самочинно відокремити Косово від Сербії.

Ще у 1999 році за резолюцією РБ ООН № 1244 була створена Контактна група з врегулювання косовської проблеми, до якої входили Росія, США, Великобританія, Німеччина, Італія, і Франція. Групою було вироблено „Керівні принципи щодо врегулювання статусу Косово”. Найголовніше те, що ні у резолюції № 1244 РБ ООН, ні у „Керівних принципах” немає терміна „незалежність Косово”. В цих документах йшлося про „суттєву автономію Косово”, його „реальне самоуправління”, про те, що Косово не підлягає поділу чи об’єднанню з якоюсь країною чи з частиною якоїсь країни.

Водночас Контактна група запропонувала ще одну формулу про визначення статусу краю: „спочатку стандарти, потім статус”. Йшлося про те, що косовари мали втілити у життя 110 стандартів, які були зведені у 8 груп: функціонування демократичних інститутів; зміцнення законності і правопорядку; забезпечення свободи пересування по території краю; гарантії на повернення біженців і внутрішніх переселенців; розвиток економіки; захист власності; налагодження міжобщинного діалогу; припинення діяльності „корпусу захисту Косово” (спадкоємниця АВК).

За різними даними, було реалізовано у Косово 5–10 % цих стандартів. На березень 2006 року до рідних домівок повернувся лише 1 % біженців і переселенців (переважно серби). Ті серби, які залишились у краї, фактично „зачинені” у 33 анклавих, не можуть пересуватися по Косово. У краї 70 % безробітних. Через край проходить, за даними Інтерполу, 90 % нелегальних поставок наркотиків у країни Європи. У Косово зберігається до 1 млн одиниць незаконної зброї, яка може вистрілити у відповідний час.

ООН зі свого боку призначила спеціальним представником Генсека ООН з керівництва процесом визначення майбутнього статусу Косово експрезидента Фінляндії Марті Ахтісаарі. Його план (56 стор.) було представлено у лютому 2007 року, а 3 квітня розпочалося обговорення плану в Раді Безпеки ООН. Його зміст:

1. Косово не буде частиною Республіки Сербія.
2. Косово, хоч і не названо державою, але воно не повинно шукати ніяких об'єднань з іншими державами та частинами інших держав.
3. Косово матиме власний герб, прапор, гімн, печатку, які не повинні повторювати албанські державні символи, а мають „відбивати поліетнічний характер краю”.
4. Сербам у Косово гарантовано право на національну автономію, а біженцям – повернення власності.
5. Вся державна власність колишньої Югославії і нинішньої Сербії стає косовською, лише сербська православна церква залишає у своєму володінні всі православні храми.
6. У Косово не буде однієї конфесії.
7. Після прийняття плану Косово отримує право на вироблення своєї Конституції, створення власного парламенту із 120 депутатів, із яких 10 мандатів належатиме сербам. Передбачено у Косово посаду президента, уряд у складі 12 міністрів, два з яких не повинні бути албанцями.
8. У краї буде власна фінансова і монетарна система.
9. Сербам гарантовано самоврядування і право відносин із держорганами Сербії, але з дозволу Приштини.
10. Питаннями безпеки у краї опікуватиметься „іноземна військова присутність”, тобто сили КФОР будуть виведені і замінені контингентом ЄС у складі 1 800 полісменів. Водночас Косово дістане право сформулювати „сили безпеки” (25 00 осіб) і службу розвідки. Серби можуть вступати до цих сил на загальних підставах.

Це план проалбанський. Його підтримали США, Великобританія, Франція, Бельгія, проти – Росія і, звичайно, Сербія. Болгарія і Греція висловили сумніви щодо доцільності такого плану. Водночас Брюссель заманює Сербію і Косово одним пряником: членством у ЄС.

16 листопада 2007 року у Косово відбулися парламентські вибори. Перемогу отримала Демократична партія Косово на чолі з радикалом Хашімом Тачі – екскомандувач косовських повстанців. Упродовж шести місяців 2007 року у Відні тривали переговори між сербами й албанцями за посередництва трійки – США, ЄС і Росії. Останній

раунд переговорів відбувся 26–28 листопада у місті Баден поблизу Відня і завершився провалом. До 10 грудня посередницька „трійка” мала прозвітувати про перебіг шестимісячних переговорів між Белградом і Приштиною Генсеку ООН Пан Гі Муну. Між тим, прем’єр-міністр Хашім Тачі оголосив, що 10 грудня 2007 року Косово буде проголошене незалежним, що, власне, і сталося. У квітні 2008 року у Косово прийнято Конституцію.

Сценарії для косовських сербів у разі реалізації цього плану: від’єднання від Косово і боротьба за входження до Сербії. Таке можуть оголосити і серби, що проживають нині у Боснії і Герцеговині (так звана Республіка Сербська). Може статися своєрідна ланцюгова реакція: у Європі почнуться сепаратистські переділи кордонів. Додається і такий сценарій: албанці у Македонії, які становлять третину населення цієї країни, також забажають незалежності. До такого фіналу ведуть дії США та ЄС.

Щонайменше п’ять країн-членів ЄС виступають проти надання незалежності Косово. Це Греція, Румунія, Словаччина, Іспанія та Кіпр, що мають спільний кордон із Сербією або великі етнічні меншини на своїх територіях, які потайки мріють про незалежність і лише очікують на те, щоб скористатися „косовським прецедентом”.

У червні 2008 року Генсек ООН Пан Гі Мун зніщював план згортання місії ООН у Косово, яка перебуває тут з 1999 року, і передачу контролю над цією самопроголошеною країною Європейському Союзу. Росія серйозно опонує цьому плану. Вона вимагає, щоб глава місії ООН у Косово Йоахім Рюкер був відсторонений від виконання обов’язків за „скандальні кроки”, тобто за сприяння косоварам у проголошенні незалежності, а також за інцидент у Митровиці 17 березня 2008 року, під час якого постраждали „блакитні шоломи” із КФОР (один український миротворець загинув). Москва також наполягає на тому, щоб питання про перехід Косова під контроль ЄС вирішувалося у Раді Безпеки ООН, де Росія, як відомо, має право вето. За планом Пан Гі Муна, Альянс повинен отримати нову роль, а саме: навчання регулярної косовської армії, яка нараховуватиме 2 500 бійців, матиме на озброєнні лише легку зброю, буде мультиетнічною і перебуватиме

під цивільним контролем. НАТО також передається контроль над косовською армією. Охорона кордонів Косова надалі повинна залишатися обов'язком КФОР, тобто 16-тисячного міжнародного контингенту під командуванням НАТО.

Македонія в контексті Косовської кризи

Македонія (столиця – м. Скоп'є) розташована у центрі Балканського півострова між Болгарією, Грецією та Югославією. Через вигідне географічне розташування вона є важливим геополітичним центром Балкан. На виборах до місцевого парламенту у 1990 році перемогла Демократична партія македонської національної єдності. Рік потому, 25 січня 1991 року, депутати парламенту одногосно прийняли Декларацію про суверенітет Республіки Македонія, а у березні 1992 року Белград без конфронтації з місцевою владою вивів війська з республіки. Проте місцева албанська спільнота, очолювана радикальними елементами, ініціювала в січні 1992 року референдум, під час якого 90 % албанського населення висловилося за вихід населених албанцями західних районів зі складу Македонії.

Становлення македонської державності відбувалося досить складно у зовнішньополітичному контексті. Переважна частина світової спільноти визнала Македонію у статусі незалежної і суверенної держав під назвою „Республіка Македонія”. Але виступила проти Греція, яка мала у своєму складі провінцію з одноіменною назвою. Нагадаємо, що під час Балканських воєн 1912–1913 років, коли частина Македонії відійшла до Греції, її уряд не визнав македонців окремою етнічною групою. У результаті асиміляції македонці у Греції втратили свою самобутність і розчинилися в грецькому етносі. Проте у 1990-х роках Афіни турбувалися, що утворення македонської держави біля кордонів Греції може спровокувати напругу серед потомків „грецьких македонців”, тому може бути поставлене під сумнів право Греції на володіння історичними македонськими землями. Через спротив Греції Македонію прийняли до ООН під дивною штучною назвою „Колишня Югославська Республіка Македонія”. Лише 13 вересня 1995 року греко-македонські суперечності були врегульовані спеціальною угодою, після чого Афіни погодилися на вступ Македонії до ОБСЄ і Ради Європи.

У листопаді 1998 року після перемоги на виборах Демократичної коаліції і приходу до влади адміністрації Б. Трайковського – Л. Георгієвського, представникам Демократичної коаліції албанців було надано в уряді 11 міністерських портфелів. Одночасно демократична адміністрація Македонії відмовилася визнати албанців „другою державоутворюючою нацією” і надати їм територіальну автономію.

Тут необхідно врахувати, що з початком косовської кризи частка албанців, які компактно проживали у західних районах Македонії (головні міста Тетово і Куманово), збільшилася завдяки косоварам-біженцям із 25 до 40 %. Коли почалася війна НАТО проти Югославії, македонська влада прийняла на своїй території приблизно 300 тис. албанських біженців із Косово. Сюди перебралася також частина бойовиків Армії визволення Косово, за допомогою яких у Західній Македонії була створена Національно-визвольна армія Македонії, основу якої становили албанські бойовики.

Саме тоді албанська меншина у Македонії висунула свої вимоги: визнання албанців як рівноправної державоутворюючої нації; паритетне представництво албанців у державних законодавчих, виконавчих і муніципальних органах; створення вузів з албанською мовою викладання; використання македонськими албанцями національної символіки (вона співпадає із символікою Республіки Албанія).

В умовах, що склалися на 1998 рік, уряд Македонії погодився на розташування на її території військових підрозділів ООН – UNPREDER (U.N.Preventive Deployment), укомплектованих переважно військовиками США та Скандинавських країн. У квітні 1999 року питання про пролонгацію мандату оонівських сил у Македонії було заблоковано Китаєм після того, як Македонія встановила дипломатичні відносини з Тайванем.

У серпні 2001 року до Македонії прибув 3,5-тисячний контингент НАТО і розпочав операцію під кодовою назвою „Збір врожаю”, метою якої стало роззброєння бойовиків. 12 серпня цього ж року розпочалися за сприяння США та ЄС переговори між македонським урядом та албанцями, на яких домовилися про таке: запровадження пропорційного представництва албанців у муніципальних органах і силових

структурах; розширення національно-культурної автономії Західної Македонії; можливість отримання вищої освіти албанською мовою; врегулювання статусу ісламських общин. У березні 2002 року була оголошена амністія албанським бойовикам.

Але у цьому ж році претензії до Македонії висунув несподівано парламент Косово, яке юридично залишалося частиною Сербії під управлінням ООН. Косовські депутати заявили, що не визнають договір про кордони, укладений між Югославією та Македонією у 1991 році. Головною проблемою для керівництва Македонії стало підтримання цілісності республіки та збереження миру.

Розпад „третьої” Югославії

Югославська криза пройшла у своєму розвитку кілька етапів:

– 1991–1992 роки, коли „друга Югославія”, утворена 1945 року, поділилася на суверенні держави: Хорватію, Словенію, Македонію, БіГ і Союзу Республік Югославію (так звана „третья Югославія”);

– 1992–1995 роки – громадянська війна між Белградом і Хорватією, Белградом і Боснією та Герцеговиною, яка завершилася Дейтонськими угодами;

– 1996–1999 роки – початок розпаду СРЮ і введення сил КФОР до Косово;

– з кінця 1999 по 2001 роки майже завершилося відторгнення від СРЮ Косово, яке юридично залишалося у складі Сербії під управлінням ООН;

– 2001–2006 роки – розпад „третьої” СРЮ й утворення двох незалежних республік – Сербії і Чорногорії.

Після розпаду СФРЮ і входження Чорногорії у 1992 році до складу СРЮ як повністю рівноправної республіки чорногорську спільноту сколихнуло піднесення національного руху за суверенне державне самовизначення. Переважна більшість рядових чорногорців страждали від соціальної політики С. Мілошевича, його зовнішньополітичних авантур, що призвели до ізоляції Югославії на міжнародній арені.

Частина чорногорських політиків виступала проти „етнічних чисток” у Косово та підтримувала досягнення угоди на переговорах у Рамбуйе. У 1999 році чорногорський уряд відмовився запровадити вій-

ськовий стан, розірвати дипломатичні відносини з США, Німеччиною, Францією і Великобританією, як це зробив Белград, створив власну митницю, запровадив безвізовий режим для громадян країн Західної Європи, прийняв албанських біженців, вигнаних сербськими військами з Косово, закликав чорногорців ігнорувати призов до югославської армії. Водночас, незважаючи на критику політики Мілошевича, керівництво Чорногорії, як і офіційний Белград, виступило проти надання Косово статусу третьої республіки в СРЮ.

Хоча Чорногорія прагнула дистанціюватися від політики Сербії, в 1999 році авіація НАТО здійснювала бомбові удари і по чорногорській території, оскільки тут дислокувались об'єкти ЮНА.

Ослаблення югославської федерації і відокремлення Чорногорії сталися також через ідею С. Мілошевича створення союзу Росії, Білорусі і Югославії.

Влада Чорногорії запропонувала ще у 1999 році проведення референдуму, на який планувалося винести питання про остаточний вихід зі складу Югославії. Щоправда, тоді не було гарантії, що більшість чорногорців проголосувала б за вихід із СРЮ. Так само відокремлення Чорногорії в період правління С. Мілошевича могло б призвести до громадянської і міжетнічної війни на кшталт війни у Хорватії. Не підтримував ідею референдуму у Чорногорії і Захід, який прагнув домогтися „оксамитового розлучення” між Сербією та Чорногорією (на взірць чехословацького).

Водночас ще у жовтні 1999 року керівництво Чорногорії здійснило низку кроків, які мали для майбутнього країни позитивні наслідки. Німецька марка була оголошена паралельною валютою на території Чорногорії (економічно цей захід був покликаний пом'якшити наслідки інфляції в Сербії і повний крах „економіки за Мілошевичем”, а політично – щоб не дозволити Мілошевичу „задушити” країну чисто фінансовими методами, наприклад, емісією і „вкиданням” у Чорногорію „пустих” динарів), також був створений Національний банк Чорногорії. Скупщина Чорногорії прийняла і закон про встановлення власного громадянства, незалежного із громадянством СРЮ.

14 березня 2002 року за посередництва Х. Солани було підписано договір „Про принципи взаємин Сербії і Чорногорії в межах однієї держави”. Відповідно до домовленостей змінювалася назва держави, тепер вона називалася співтовариство Сербія і Чорногорія (СіЧ; інколи жартома нове державне утворення називали Соланією, оскільки своєю появою ця держава багато чим завдячувала Верховному представнику ЄС із спільної зовнішньої політики і політики безпеки Х. Солані). Єдиним спільним законодавчим органом влади у новій державі оголошувалася Скупщина (парламент) за паритетного представництва обох республік. Виконавча влада належала Раді міністрів СіЧ, яка складалася з 5 міністрів (зокрема МЗС, оборони, міжнародних економічних зв'язків). Збройні сили СіЧ керувалися Військовою радою з трьох представників: СіЧ, Сербії і Чорногорії. Парламенти Сербії і Чорногорії ратифікували Договір, і СіЧ фактично стала конфедерацією.

У травні 2006 року отримала своє формальне розв'язання проблема статусу Сербії і Чорногорії. Референдум, проведений у Чорногорії 21 травня цього ж року, зібрав 86 % населення країни, 55,5 % з яких висловилися за державну незалежність Чорногорії. Таким був фінал багаторічної проблеми. Спільна держава югославів і як ідея, і як її реалізація, перестала існувати. Проте ситуація в Косово засвідчує, що поділ постюгославського простору остаточно незавершений.

ТЕМАТИКА І ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

ТЕМА 1

Провідні теоретичні, методологічні та прикладні основи аналізу регіональних та субрегіональних аспектів сучасних міжнародних відносин

План

1. Регіоналізація: провідні наукові підходи.
2. Регіони та регіональні підсистеми міжнародних відносин: дефініції, критерії виокремлення та особливості.
3. Глобалізація, сучасні міжнародні відносини та держави-нації: проблема взаємодії та взаємовпливу.
4. Цивілізації світу та особливості цивілізаційного підходу до регіонального виміру сучасних міжнародних відносин.

ТЕМА 2

Балкани як геополітичний феномен

План

1. Географічне розташування Балканського півострова, його сучасна політична карта.
2. Характеристика сфери геополітичних контактів країн Балканського регіону.
3. Балкани на межі християнської і мусульманської цивілізацій.
4. Буферне розташування Балкан і проблема внутрішньої стабільності та рівноваги в регіоні.
5. Роль балканського чинника у європейській та світовій політиці.

ТЕМА 3

Балкани в історичній ретроспективі

План

1. Балкани в античну епоху.
2. Балкани і слов'яни. Болгарська та Сербська держави.
3. Балкани у пізньому середньовіччі.

ТЕМА 4
**Балкани у Вестфальській і Віденській системах
міжнародних відносин**

План

1. Балканські народи під владою Габсбургів та Османів: компаративний аналіз наслідків їхнього домінування в регіоні.
2. Створення на Балканах національних держав. Формування концепції югославізму.
3. Балканський націоналізм: тло революційних рухів.

ТЕМА 5
**Югославські землі у Віденській
та Версальсько-Вашингтонській системах міжнародних відносин
(перша половина ХХ століття)**

План

1. Югославські землі на початку ХХ століття. Провідні європейські країни та результати Балканських воєн.
2. Югославські землі в епіцентрі Першої світової війни. Створення Королівства сербів, хорватів та словенців в системі Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин.
3. Балкани у роки Другої світової війни.

ТЕМА 6
Балкани в роки блокового протистояння

План

1. Визволення Югославії, причини та наслідки радянсько-югославського конфлікту.
2. Створення соціалістичної Югославії та особливості будівництва „самоврядного соціалізму”.
3. Становлення та розвиток тоталітарного режиму Е. Ходжі в „країні орлів”.
4. Наростання економічних, соціальних, етноконфесійних та міжнародних кризових явищ У СФРЮ після смерті Й. Б. Тіто .

ТЕМА 7

Югославська криза у Ялтинсько-Потсдамській та постбіполярній системах міжнародних відносин кінця ХХ – початку ХХІ століття

План

1. Початок югославської кризи: „10-денна війна” у Словенії.
2. Громадянська війна у Хорватії у 1991–1995 роках.
3. Боснія і Герцеговина у 1992–1995 роках: особливості громадянського протистояння.
4. ООН та югославська криза: проекти врегулювання.

ТЕМА 8

Косовська криза, проекти її розв’язання: регіональний та геополітичний виміри і наслідки

План

1. Косовська проблема, її причини, перебіг та проекти розв’язання.
2. Операція НАТО „Союзницька сила” в Югославії (1999 рік).
3. Оонівський план розв’язання Косовської проблеми: регіональний та геополітичний виміри.
4. Македонія в контексті косовської проблеми.
5. Розпад „третьої” Югославії.

ТЕМАТИКА НАПИСАННЯ РЕФЕРАТИВ ТА РЕФЕРУВАННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

Тематика рефератів:

1. Субрегіональні системи міжнародних відносин на Європейському континенті: основні характеристики.
2. Балкани як цивілізаційне перехрестя.
3. „Балканізація” Європи: перспективи.
4. Проголошення незалежної держави у Косово: геополітичні наслідки.
5. Агресія НАТО проти Югославії 1998–1999 років: сучасні оцінки.
6. Балкани у сучасній системі міжнародних відносин.
7. Сучасні регіональні держави: критерії визначення.
8. „Балканізація” – понятійна категорія і політична практика.

Реферування наукових статей:

1. Матвеев Ю. М. Розпад Югославії як етап створення нового світопорядку. *Історичні науки*. 2005. № 11. С. 17–26.
2. Мирский Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 6. С. 29–37.
3. Петров Владимир. „Независимость” Косова или возможный „эффект домино”. *Международная жизнь*. 2006. № 3. С. 35–47.
4. Платошкин Н. Н. Агрессия НАТО против Югославии: 10 лет спустя. *Военно-исторический журнал*. 2009. № 8. С. 22–26.
5. Пономарева Е. Балканы – зона перманентного кризиса? *Международная жизнь*. 2010. № 6. С. 108–119.
6. Пономарева Е. Дейтон: ловушки и дилеммы Мирного соглашения. *Международная жизнь*. 2011. № 2. С. 114–126.
7. Самуйлов С. М. США, НАТО, Россия и боснийский кризис. *США: ЭПИ*. 1995. № 7. С. 16–31.
8. Соболев Андрей. Кто правитиме Хартлендом в XXI столітті? *Політика і час*. 2006. № 3. С. 9–17.

9. Соколова П. Балканская составляющая европейской безопасности. *МЭМО*. 2006. № 11. С. 17–26.

10. Младенович М. Урегулирование этнополитических конфликтов: балканский опыт. *Международная жизнь*. 2012. № 5. С. 117–131.

11. Виноградов В. Н. Об исторических корнях „горячих точек” на Балканах. *Новая и новейшая история*. 1993. № 4. С. 3–12.

РЕКОМЕНДАЦІ ЩОДО НАПИСАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ РЕФЕРАТІВ

Індивідуальна творча робота студента оформлюється зазвичай у вигляді реферату з певної наукової проблеми, що має містити систематизований виклад сутності проблеми, фактичний матеріал, обґрунтовані висновки, список використаних джерел. Від студента вимагається ретельна робота з різноманітними джерелами інформації, збір необхідних даних, їх аналіз та систематизація. Студенти здобувають і вдосконалюють вміння та навички творчої, науково-дослідницької роботи, привчаються до належного оформлення результатів дослідження.

Вимоги до реферату:

1) загальний обсяг реферату має бути в межах до 15–20 сторінок (A4 формату, шрифтом Times New Roman, через півтора інтервали);

2) за структурою реферат повинен містити такі складові: титульна сторінка, план, короткий вступ, основна частина відповідно до плану, висновки і список використаних джерел;

3) вимоги до оформлення титульного аркуша: вгорі – назва навчального закладу і профільної кафедри; нижче – тип роботи (реферат), назва навчальної дисципліни, назва реферату; ще нижче, праворуч – прізвище автора та номер групи, в якій навчається студент; науковий ступінь, звання та прізвище керівника; унизу сторінки – назва міста, в якому знаходиться навчальний заклад, і рік виконання реферату;

4) у „вступі” стисло обґрунтовується актуальність вибору теми індивідуальної творчої роботи, визначається мета та завдання реферату, дається стисла характеристика джерел, використаних під час написання реферату;

5) в основній частині роботи (за планом роботи) чітко, логічно і послідовно викладаються основні аспекти досліджуваної проблематики, наводять наукові факти; думки різних авторів забезпечуються посиланнями; у тексті реферату не повинно бути граматичних помилок і виправлень;

б) висновки повинні містити викладені у стислій формі основні власні узагальнення наукового змісту роботи, міркування щодо проблеми і перспектив розвитку тих чи інших явищ та процесів;

7) список використаних джерел повинен містити не менше 10 позицій, оформлених відповідно до наявних вимогам; при використанні інформації з мережі «Інтернет» необхідний повний опис джерела.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абакумов О. Велика слов'янська колонізація Балкан XI сторіччя. *Київська старовина*. 2002. № 5. С. 3–15.
2. Антюхина-Московченко В. И., Злобин А. А., Хрусталеv М. А. Основы теории международных отношений. Москва: Наука, 1988. 260 с.
3. Балабушевич Т. Л. Піднесення та занепад слов'янських держав на Балканах доби пізнього середньовіччя. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2003. № 9. С. 319–330.
4. Брутенц К. О реструктуризации современных международных отношений. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. № 12. С. 26–37.
5. Быков О. Н. Международные отношения. Трансформация глобальной структуры. Москва: Наука, 2003. 573 с.
6. В „пороховом погребі Європи”. 1878–1914 / редкол.: В. Н. Виноградов, В. И. Косик (отв. ред.) Москва: Индик, 2003. 563 с.
7. Введение в социологию международных отношений: учеб. пособие / под ред. П. А. Цыганкова. Москва: Международные отношения, 1992. 320 с.
8. Введение в теорию международных отношений: учеб. пособие / отв. ред. А. С. Манькин. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2001. 320 с.
9. Веймер Д. Л., Вайнінг Е. Р. Аналіз політики. Концепції і практика. Київ: Основи, 2000. 654 с.
10. Волович О. Між Сходом і Заходом. Туреччина на Європейсько-азіатському роздоріжжі. *Політика і час*. 1998. № 8. С. 22–28.
11. Воскресенский А. Д. Концепции регионализации, региональных подсистем, региональных комплексов и региональных трансформаций в современных отношениях. *Сравнительная политология*. 2012. № 2(8). С. 30–58.
12. Восток / Запад: региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: учебное пособие / под. ред. А. Д. Вознесенского Москва: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 528 с.

13. Всесвітня історія: навч. посібник / Б. М. Гончар та ін. Київ: Знання, 2001. 360 с.
14. Гладкий Ю. Н., Чистобаев А. И. Регионоведение: учебник. Москва: Гандарики, 2002. 284 с.
15. Громько А. А. Становление мирового порядка. США. Канада. *Экономика, политика, культура*. 2002. № 11. С. 78–88.
16. Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990–2000). Москва: Русское Право / Русский национальный фонд, 2001. 720 с.
17. Дворник Ф. Славяне в европейской истории и цивилизации. Москва: Гардарики, 2001. 342 с.
18. Еремеев Д. Е. На стыке Европы и Азии. Москва: Мысль, 1980. 176 с.
19. Дергачев В. А., Вардомский Л. Б. Регионоведение: учебное пособие для студентов вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 463 с.
20. Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу. Київ: Наукова думка, 2002. 232 с.
21. Славіч Барбара. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Т. I / пер. з англ. Київ: Видавництво „СВЕНАС”, 2003. 512 с.
22. Славіч Барбара. Історія Балкан. XX століття. Т. II / пер. з англ. Київ: Видавництво „СВЕНАС”, 2004. 600 с.
23. Жук П. Етнополітична карта світу XXI століття. Тернопіль: Мандрівець, 2000. 240 с.
24. Зимогляд В. Я. Регіон у системі міжнародних відносин. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 4. С. 160–173.
25. Зуйков Р. Вестфальская система межгосударственных отношений: критерии и трансформация. *Мировая экономика и международные отношения*. 2010. № 3. С. 13–27
26. Ивашов Л. Г. Косовский кризис 1999 года. Бросок на Приштину. *Новая и новейшая история*. 2004. № 2. С. 87–114.
27. Ионов И. Н. Теория цивилизаций: этапы становления и развития. *Новая и новейшая история*. 1994. № 4–5. С. 50.
28. Искандеров П. А. История Косов: межэтнические аспекты. *Славяноведение*. 2011. № 1. С. 18–29.

29. Искандеров П. А. История Косово в прицеле дискуссий. *Вопросы истории*. 2010. № 3. С. 38–54.
30. История Болгарии: учебник / Н. Р. Овсянный и др. Москва: Монолит, 2002. 340 с.
31. История международных отношений / под ред. Г. В. Каменской, О. А. Колобова, Э. Г. Соловьева. Москва: Логос, 2007. 712 с.
32. История Сербии и Черногории: учебник / сост. Сергей Шумов и Александр Андреев. Москва: Монолит, 2003. 413 с.
33. Іваницька О. П. Історія міжнародних відносин (друга половина 1940-х – 1990-і роки): навч. посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 732 с.
34. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2013): навч. посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2014. 1056 с.
35. Історія західних та південних слов'ян з давніх часів до ХХ століття: курс лекцій / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2009. 632 с.
36. Каменецький М. Косовська проблема від Маркса до Буша. *Зовнішні справи*. 2009. № 5–6.
37. Кандель П. Е. Балканизация Европы vs «европеизация» Балкан. *Россия в глобальной политике*. 2008. № 3. URL: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/32/9773.html>.
38. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: монографія. Київ: Логос, 2006. 380 с.
39. Коппель О. А., Пархомчук Е. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток: навч. посібник. Київ: ВПЦ „Київський університет”, 2004. 314 с.
40. Коппель О. А. Проблема взаємодії цивілізацій і характер її впливу на міжнародні відносини. *Вісник Київського ун-ту: Серія Міжнародні відносини*. 2000. С. 24–29.
41. Коппель О. А., Пархомчук Е. С. Міжнародні системи. Світова політика. Київ: ФАДА, ЛТД, 2001. 224 с.
42. Краткая история Албании с древнейших времен до наших дней. Москва: Наука, 1991. 512 с.

43. Кулматов К. Н., Митрофанова А. В. Региональные аспекты международных отношений: учебник. Москва: Восток-Запад, 2010. 536 с.
44. Лавров С. Новый Договор о СНВ в матрице глобальной безопасности. *Международная жизнь*. 2010. № 7. С. 1–20.
45. Лебедева М. М. Мировая политика: учебник. Москва: Аспект Пресс, 2006. С. 86–107.
46. Леонова О. Г. Глобальная регионализация как феномен развития глобального мира. *Век глобализации*. 2013. № 1. С. 59–66.
47. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття. Історико-філософський аспект. Київ: Знання Україна, 2006. С. 216–222.
48. Мадіссон В. В., Шахов В. А. Політологія міжнародних відносин: навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 145 с.
49. Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Київ: ІПіЕНД, 2015. 403 с.
50. Мальський М. З., Мацяк М. З. Теорія міжнародних відносин. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. 392 с.
51. Матвеев Ю. М. Розпад Югославії як етап створення нового світопорядку. *Історичні науки*. 2005. № 11. С. 17–26.
52. Мец А. Мусульманский ренессанс / пер. с нем. Москва: Изд-во ВиМ, 1983. 536 с.
53. Мировая политика и международные отношения: учебное пособие / под ред. Ю. Косова. СПб.: Питер, 2010. С. 117–124.
54. Мирский Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 6. С. 29–37.
55. Мічалетос І. Балкани – це територія розколів між Заходом і Сходом: інтерв'ю. URL: <http://tyzhden.ua/World/46>
56. Могилевский В. Д. Методология систем. Москва: Весь мир, 1999. 280 с.
57. Нация и национальный вопрос в странах Центральной и Юго-Центральной Европы во второй половине XIX – начале XX века / ответственный редактор Т. М. Исламов. Москва: Наука, 1991. 272 с.

58. Островский А. В. История цивилизаций: учебник. СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, 2000. 360 с.
59. Петров В. „Независимость” Косова или возможный „эффект домино”. *Международная жизнь*. 2006. № 3. С. 35–47.
60. Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель: Исторические очерки. Москва: Просвещение, 1990. 208 с.
61. Печуров С. Л. „Союзническая сила” агрессора: особенности военной акции против Югославии в 1999 году. *Военно-исторический журнал*. 2009. № 3. С. 15–19.
62. Платошкин Н. Н. Агрессия НАТО против Югославии: 10 лет спустя. *Военно-исторический журнал*. 2009. № 8. С. 22–26.
63. Пономарева Елена. Балканы – зона перманентного кризиса? *Международная жизнь*. 2010. № 6. С. 108–119.
64. Пономарева Елена. Дейтон: ловушки и дилеммы Мирного соглашения. *Международная жизнь*. 2011. № 2. С. 114–126.
65. Пророченко Н. О. Туреччина: історія, культура, географія: навч. посібник. Київ: Світ знань, 2005. 232 с.
66. Рассел Б. Історія західної філософії. Київ: Наукова думка, 1995. 759 с.
67. Регіональні підсистеми міжнародних відносин: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / відпов. редактор О. П. Іваницька. Вінниця: ТОВ «Твори», 2018. 444 с.
68. Самуйлов С. М. США, НАТО, Россия и боснийский кризис. *США: ЭПИ*. 1995. № 7. С. 16–31.
69. Сидорова Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг.: учебник. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. С. 16–28.
70. Системная история международных отношений. 1918–2003. Т. 4. Документы. 1945–2003 / под. ред. А. Д. Богатурова. Москва, 2004. 598 с.
71. Системная история международных отношений. Т. 1 / под. ред. А. Д. Багатурова. Москва: РОССПЭН, 2000. 544 с.
72. Соболев Андрій. Хто правитиме Хартлендом в ХХІ столітті? *Політика і час*. 2006. № 3. С. 9–17.

73. Современные международные отношения и мировая политика: учебник / отв. ред. А. В. Торкунова. Москва: Просвещение, 2004. 991 с.

74. Соколова П. Балканская составляющая европейской безопасности. *МЭМО*. 2006. № 11. С. 17–26.

75. Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия: Учебное пособие для студентов / сост. Б. С. Ерасов. Москва: Аспект, Пресс, 1999. 364 с.

76. Страус А. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России. *Политические исследования (Полис)*. 1997. № 2. С. 34–46.

77. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: у 2-х тт. Т. 1. Київ: Основи, 1995. 614 с.

78. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: у 2-х тт. Т. 2. Київ: Основи, 1995. 406 с.

79. Ханиф С. Что должен знать каждый об исламе и мусульманах? Київ: Молодь, 1998. 240 с.

80. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2007. 603 с.

81. Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э., Перратон Д. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура. Москва: Праксис, 2004. 576 с.

82. Хрусталева М. А. Системное моделирование международных отношений. Москва: Международные отношения, 1988. 260 с.

83. Центральная-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3-х т. / отв. ред: I тома И. И. Орлик, II тома Б. А. Шмелев, III тома С. П. Глинкина. Москва, 2000–2002.

84. Центры силы в современной системе международных отношений. *Свободная Европа*. 2004. № 1. С. 47–85.

85. Цыганков П. А. Теория международных отношений. Москва: Гардарики, 2002. 590 с.

86. Чиркович Сима М. История сербов / перевод с серб. Москва: Изд-во „Весь мир”, 2009. 448 с.

87. Шаклеина Т. Лидерство и современный порядок. *Международные процессы*. 2020. Том 13. № 4. С. 6–19.

88. Широков Г. К. Регионализация: новые тенденции мирового развития на рубеже XX и XXI веков. *Новая и новейшая история*. 2004. № 4. С. 55–66.

89. Шишов А. В. Военные конфликты XX века. От Южной Африки до Чечни. Москва: Вече, 2006. С. 541–544.

90. Шнеглер О. Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории. Т. 1. Москва: Мысль, 1998. 663 с.

91. Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен / под ред. А. А. Язьковой. Москва: Издательство „Весь мир”, 2007. 352 с.

92. Янг О. Р. Политические разрывы в международной системе. Теория международных отношений: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 241–250.

93. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: підручник для вищих навч. закладів. Київ: Генеза, 2005. С. 646–789.

94. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

95. Яшлавский А. Косово: между Западом, исламом и „Великой Албанией”. *МЕМО*. 2009. № 3. С. 32–41.

96. Brecher M., James P. *Crisis and Change in World Politics*. Boulder, Colorado: West-View Press, 1986. 160 p.

97. Buzan B., Waever O. *Regions and Powers: the Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 564 p.

98. *Regional Hegemons. Threat Perception and Strategic Response* / ed. by D. J. Myeps. Boulder: Westview Press. 1991. P. 1–30.

99. *Regionalism in a Globalizing World. A Comparative Perspective on Forms, Actors and Processes* / ed. by Schultz M., Soberbaum F., Ojendal J. L. N.Y.: Zed Books. 2001. P. 250–266.

100. Soderbaum F. Exploring the Links Between Micro-Regionalism and Macro-Regionalism. *Global Politics of Regionalism: Theory and Practice* / ed. by M. Farrell et. oth.: Pluto Press, 2005. P. 87–103

101. Thompson W. R. The Regional Subsystem: A Conceptual Explication and a Propositional Inventor. *International Studies Quarterly*. 1973 Vol. 17. № 1 (March). P. 89–117.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Kosovo Liberation Army. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Kosovo_Liberation_Army
2. Дейтонські угоди. *Quickiwiki*. URL: <http://www.quickiwiki.com>
3. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
4. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Валентина Отамановського. URL: <http://www.library.vn.ua/>
5. Наукова бібліотека. *Донецький національний університет імені Василя Стуса*. URL: library.donnu.edu.ua

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

Іваницька Ольга Павлівна

**БАЛКАНСЬКА СУБРЕГІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:
ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР**

Навчально-методичний посібник

Редактор І. М. Колесникова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 23.12.2022 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 9,07

Тираж 50 прим. Зам. № 45
Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.